

Михайлик — джура козацький

Марія Пригара

ЗИМІВНИК НАД БАЛКОЮ

Був серпень тисяча шістсот двадцятого року — погожі дні пізнього літа. За звичай у цю пору степ чорнів од спеки, палахкотів пожежами: з давніх-давен козаки палили проти осені високу степову траву, щоб не було де ховатися татарам. Та з тиждень тому повіяв вологий вітер, пригнав з-над моря хмари-дощовиці, й рясні зливи добре напоїли порепану землю. На чорному згарищі зухвало зазеленіла лиснюча молода травичка. Лише де-не-де стриміли з неї недопалки бур'янів, мов обгорілі уламки козацьких списів, устромлених у землю після бою.

Над глибокою порослою дубами й чагарником балкою сиділи, розмовляючи, двоє хлопчаків. Хто глянув — одразу вгадав би, що не брати: обидва на диво не схожі були між собою. Один смаглявий, з розкосими жучками-оченятами, скидався трохи на татарчука. Другий — білявий, сіроокий, з великою родимкою над лівою бровою, з підстриженим на оселедець чубчиком, виглядав мов зайда з Київщини або Чернігівщини.

Та й одіж на ньому була інша: не полотняна довга сорочка, як у товариша, а жупанець, хоч і латаний-перелатаний, та синій—козацький. І пояс кольористий, і ніж-запоясник у піхвах: січове хлоп'я, козачок-джура.

Певне, хлопці вже довгенько сиділи над балкою: коло них лежала купа пищиків і сопілок, повірізуваних з бузини, й недогризки кавуна.

Неподалік розпросторився на схилі чималенький баштан, де набиралися солодкого соку під сонцем здорові; як цебра, кавуни й химерно поскручені турецькі дині.

-А я бачив, як вовк кавуна цупить! — похвалився раптом чорнявий Івашко.

-Вовк? Кавуна?

-От щоб я пропав — не брешу! Приповз, люципер, удосвіта, обстукав лапою — котрий стигліший, зірвав і котить. Я свиснув, а він як штурхоне кавуняку вниз: хіба ж не загуркотів у провалля!

Михайлик скоса блимнув на товариша.

-Кажу тобі — сам бачив! Ось ходім завтра на баштан: може ж, якраз приповзе. Ти вовка поцілиш з лука?

-Як не дуже далеко — поцілю. Орла оце недавнечко встрілив.

-Орла? Брешеш! Хіба ж до нього сягнеш стрілою?

-Якби в небі — певне, що не сягнув би. Та він, дурний, у Дніпро на рибину кинувся. Я його на бистрині й поцілив. О-отакецька щука в пазурах була, десь би й не злетів з нею.

-Як же ти витяг його?

-Дніпро переплив і витяг.

Івашкові жучки-оченята так і забігали.

-А я жовтобрюха вбив! — захлинаючись, похвалився він.— Здоровецького! Побачив мене, як свисне та за мною! А я ломакою його, ломакою! А тоді ножем порубав і шматки геть порозкидав. Був би задавив мене та з'їв, якби я злякався.

Правдою було тільки те, що Івашкові, як пас із хлопцями в степу череду, привидівся на могилі сплячий змії полоз. Озброївшись ломакою, він безбоязно підступив до нього, та зразу ж і побачив, що то недогорілий терновий кущ химерно вигнувся на могилі.

Але зараз Івашкові щиро вірилося, що все було, як він казав: і змії гнався за ним з лютим посвистом, і він його бив-рубав, і шматки розкидав у степу, щоб не ожили та не позросталися докупі.

-Івашку-у! Іва-ашку! — загукав раптом десь поблизу тремтячий старечий голос.— Ти куди ото забіг, бузувіре? Івашку-у!

Тут хлопці перезирнулися і, не змовляючись, грудками покотилися вниз, просто в купу бузини, що росла на схилі. Ледве вони шугнули в кущі й причаїлися — над балкою зачепали шурхотливі кроки.

-А не вражої віри хлоп'я! — гомонів сам із собою сухорлявий, горбатенький дідусь, заглядаючи в балку.— І само десь повіялося, і того знайду за собою по~ тягло. Добігаються, доки й ординці десь у степу вхоплять. Іва-ашку!

Але ніхто не озивався з балки, й дідусь, плюнувши спересердя, почепав назад.

-Михайлику! — захлинаючись од цікавості, зашепотів Івашко.—А чого-то дідусь тебе знайдою кличуть?

Сірі Михайликові очі враз посмутніли.

-Того, що знайшли мене...

-А де?

-В степу.

-А хто ж знайшов?

-Не знаю.

-А коли?

Та Михайлик тільки похнюпився і, хоч як смикав нетерплячий Івашко, більш не сказав нічого.

По-правді, він нічого гаразд і не знав про себе, хоч інколи здавалось йому, що пам'ятає.

То виділася мати, молода, білява. Носить його по дворі, кута квітчастою хусткою, забавля, щоб не плакав. А батько, високий, чубатий, цюка сокирою коло дровітні й приказує влад:

Ой гоп, ту-ту-ту!

Вари кашу круту!

Підсипай молочка,

Погодуй козачка!

І ще бабуня ввижалася — маленька, сива, в рябому очіпку: чисто така, як Івашкова.

А були вони чи ні — хто ж його знає.

Правдою було одне, що знайшли Михайлика немовлям, серед степу, в ковилі, як він

уже ледве квилив з голоду й спеки.

Сто смертей чигало на нього, і всі обминули. Не спалило променями люте сонце, не нагледіли в ковилі круки та вовки, не затоптали копитами дикі коні, що табунами гасали по степу, шукаючи води й пасовиська.

Сталося так: їхали на Січ валкою чумаки, везли возами-мажами сіль, натрапили на кинуте дитя й забрали з собою. Дорогою ворожили над ним, вигрівали в кожухах, напували цілющими степовими зіллями, й доки приїхали на Січ, хлоп'я оклигало.

А там і названий батько знайшовся — одноокий кобзар Мехтод, чоловік не старий ще, та відлюдкуватий, небалакучий, тяжко покалічений колись у турецькій неволі.

Жив він самотою в хатці-мазанці на околиці Січі, про дітей, звісно, й гадки не мав ніколи, та як побачив сірооке хлоп'я, закутане в чорну, як смола, чумацьку сорочку, щось наче обірвалось йому в серці. І не хотів, а взяв малого на руки, незграбно торкнув пальцем замурзану щічку.

-Ану, хлопці, давайте його мені. Якось-то воно буде...

І справді, як було, так було, але знайда ріс, мов з води. Мехтод і незчувся, як прикипів до нього серцем.

Ледве дійшов зросту Михайлик — став навчати його всього, що сам знав,— а був колись неабияким козарлюгою, доки не покалічила клята неволя. І з лука стріляти навчив Михайлика, і з мушкета, і шаблею орудувати не згірше — виміняв для нього на січовому гасан-базарі в знайомого купця-вірменина хтозна-як добуту невеличку хлоп'ячу шаблю.

Не дурно кажуть: не та мати, що породила, а та, що викохала. Дав би Мехтод і руку врубати задля свого годованця, хоч за звичай ледве озивався до нього словом. Зате вже співали вдвох! Вечорами козаки товпилися коло мазанки — послухати, як дзвінко виводить Михайлик у парі з названим батьком:

Та по гор ах свіги лежать,
По долинах маки цвітуть.
Та то ж не маки, то козаки,
То козаки у Крим ідуть...

А оце не дуже давно стрів Мехтод на базарі в Січі свого побратима Матвія, з котрим бідував колись на турецькій каторзі-галері та про котрого думав, що давно вже тліють його кістки як не на морському дні, то десь у кам'янистій землі між Кафою й Стамбулом.

Та живуца козацька кістка! Стільки муки прийняв Матвій, що на трьох стало б, а вижив — не зломився і додому повернувся разом з братчиками-січовиками, як вони років з п'ять тому вдарили на Кафу, спалили її дощенту й випустили на волю півсотні тисяч бранців.

На Січі Матвій не лишився, бо вже не здужав козакувати, а знайшов у рідному селі на Черкащині стару жінку й дочку з дітьми, підмовив з собою ще гурт сусідів, яким остогидло робити на пана, та й подався нищечком у степи на Дніпрові пороги, щоб хоч решту життя дожити біля сім'ї, на волі.

Там побудували собі втікачі хуторець-зимівник над балкою, прийняли в підсусіди ще десятків зо два таких самих бідолах, що втекли світ за очі від своїх панів, і стали хазяйнувати потроху.

Орали родючий масний чорнозем, що зроду-віку не знав плуга, сіяли жито, ячмінь, гречку. Розвели гурт здоровезних круторогих волів, отару довгорун— них овець, а над усе повикохували коней — баских степових гривунів, що могли без перепочинку скакати з ранку до ночі. Як уродить хліб, хуторяни разів зо два на рік возили його валкою на Січ, гнали коней, волів.

Так воно велося на всіх хуторах, розкиданих без ліку в запорізьких вольностях-степах, в усіх козацьких слободах понад правим і лівим берегом Дніпра, понад Бугом, Самарою, Оріллю, Інгулом, Інгульцем та понад іншими великими й малими степовими річками, де лише селилися та бралися до господарювання втікачі з панської неволі, що їх на Січі прозивали козаками-гречкосіями, бо вони й козакували — ходили в походи разом з усім запорізьким товариством і хліборобили — годували Січ.

Траплялося, правда, й так, що дехто з хуторян, на диво сусідам, починав через декілька років багатіти не згірш од якого шляхтича і вже тримав десятків зо три наймитів, які за харчі та за сорочку з шароварами на рік засівали йому неміряні лани, випасали тисячні гурти худоби, ловили на продаж рибу, що аж кишіла в річках та озерах.

У багатія й хата була добра — дубова, а не глиняна, й світлиця обвішана килимами, і чималий горщик золотих дукатів заритий у відомій йому одному схованці: в очеретах над річкою або під кущем терну в байраці.

В зимівнику над балкою таких достатків не водилося. Але хто приїздив чи приходив — нікому не було відмови: і в хату пускали, й пригощали всім, що є, аби тільки крикнув тричі "пугу!" під ворітьми — дав знак, що він — козак з Великого Лугу: такий був у ті давні роки січовий запорізький звичай.

Відколи стрів побратима, став і Мехтод приїздити до нього з Михайликом, бо запримітив, що хлопець горнеться до чужого тепла та й з Івашком заприятелював одразу. Оце й тепер приїхали й загостювалися, хоч Мехтод кожного вечора бурчав, що треба вертати додому.

-Стривай, Михайле! — схопився раптом Івашко.— Чого-то собаки гавкають? О, чуєш, як валують! Чи, бува, не напав хто в степу на череду?

Схопивсь і Михайлик. Тепер і він почув, як десь далеко захлинаються-гавкають люті степові пси-вовчуки, що їх завжди з десяток стерегло хутірську череду й табун, на підмогу чабанам, озброєним важкими гирлигами, а дехто й луком чи мушкетом бо в степу завжди можна було сподіватись розбійницького нападу.

Пси загавкали й раптом змовкли, а на подвір'ї загуркотіла здоровенна колода, що нею засували міцні дубові ворота. Круг хутора тяглася висока, гостроверха горожа, а за нею ще й глибокий рів.

Івашко й Михайлик, мов опечені, вискочили з балки й побігли на подвір'я. Іншим разом не минути б їм од діда Матвія доброго прочухана за непослух, але зараз він на

них і не глянув. Удвох з Мехтодом заряджав мушкети й передавав стрільцям, які вже стояли напоготові коло горожі: хтозна, яка небезпека сунула зараз із степу.

Та от по дорозі затупотіли копита. Ближче, ближче... Вже можна було вгадати, що скачуть двоє.

-Агов-ов, людоньки! — загукав молодий голос.— Відчиняйте! Свої!

Дід Матвій, не випускаючи мушкета з рук, зазирнув у круглу шпарину-бійницю, прорізану в воротах, і мовчки став відсувати колоду: то й справді були свої.

На подвір'я в'їхав чабан Омелько, за ним підпасич з луком за спиною. На сідлі в Омелька, міцно обхопивши його руками, сидів якийсь чоловік, півголий, у самих драних шароварах. Уся спина й плечі в нього були посмуговані, вкриті заструпілою кров'ю, на голеній голові теж запеклася кров.

Ледве Омелько скочив на землю, невідомий, мов лантух, зсунувся з сідла, мало не впав, заточившись на ослаблених ногах.

Оце, бачите, гостя привіз. Пасемо коло могили, коли бачимо — повзе щось у ковилі. А голосу не подає. Були б розшматували пси, якби Хведорко не похопився...

Білобровий, з облупленим носом Хведорко ствердно мотнув вихрястим чубом: мовляв, справді так і було.

-А ти ж звідки, чоловіче добрий? — лагідно спитав дід Матвій, пильно придивляючись до гостя з-під навислих острішкми сивих брів.— Хто ж це тебе отак побасаманив?

-Від кримчаків утік... з улусу...— прохрипів прибулий. — Піймали мене... били навмируще... кинули в степу... думали, що неживий...

Старий мовчки хитнув головою: хто вже хто, а він набачився й не такого.

-Ану, давайте вечеряти, дівоньки,— наказав жінкам.— А ти, чоловіче добрий, ходи за мною. Треба ж тобі одєжину якусь дати, бо світиш,голим тілом.

Незабаром хуторяни вже вечеряли на подвір'ї, посідавши кружка коло простелених на траві ряден. На них горою лежали товсто нарізані шматки пухких пшеничних паляниць і стояли миски з гарячим пшоняним кулешем, що смачно пахтів на все подвір'я салом з цибулею.

Тихий вечір уже мандрував понад степом, обережно торкав небо пучкою, то там, то там засвічував перші зорі. Але на подвір'ї було видно, і Михайлик з Івашком, ляпаючи собі на коліна гарячим кулешем, раз по раз поглядали на прибулого. Ну ж і катували сердегу клятї ординці! Все обличчя геть посмуговане шрамами. Один — глибокий, набряклий кров'ю, звивався од вуха до рота, ворухився, сіпав шоку, і через те здавалося, що гість кривить рота недоброю посмішкою. Хоч він і не думав сміятись: жадібно чекав на свою чергу набрати страви — аж рука трусилася з ложкою.

-А чого б ото я витріщався, їсти перебаранчав чоловікові?! У миску дивіться, вражі діти, у миску!!

Здорова дідова Матвієва ложка лунко ляснула по лобі спершу Івашка, потім Михайлика, бо хлопці, прикипівши очима до гостя, забули й куліш носити до рота. Обидва підскочили з несподіванки, та зразу ж і принишкли. За їжею треба сидіти

статечно, не перенбачати сусідам. Забули про це, от і заробили.

Вечеря минула в мовчанні. Як спорожніли миски й жінки заходилися мити начиння, дід Матвій з Мехтодом, запаливши люльки, посідали на колодках, а коло них — гість. Він так несито смоктав коротеньку люльку-буруньку, аж вона шипіла й пахкала іскрами, і в червоних одсвітах шрам на щоці ворувивсь, наливаючись кров'ю.

-Ану, побратиме, заспівай якоїсь,— попрохав дід Матвій. — Так мені чогось неволя згадалася, аж за серце вхопило. Біжи по бандуру, Михайлику.

Хутко під звечорілим небом забриніла бандура, й Мехтод заспівав — повагом, неголосно, мов загомонів сам із собою:

Та зажурився соколонько:

"Бідна ж моя головонько!

Ще я рано з вирію летів,

Ще по горах сніжок білів,

Ще по горах сніжок білів.

Ой козаки у Крим ідуть,

Копитами той сніг зоб'ють,

Копитами той сніг зоб'ють".

-Чуєш, Михайлику? — шепнув Івашко, штовхнувши Михайлика в бік.— А на баштан підемо вдосвіта?

-На який баштан? — Михайлик здивовано закліпав руськими віями, та зразу ж і згадав. Ага, вони ж хотіли побачити, як вовк кавуни краде. Чом ні, можна піти — ану ж якраз і прибіжить, злодюга...

ГОНИТВА В СТЕПУ

Помалу розтрушує над степом сіру імлу припізнілий серпневий досвіток. В імлі скаче вершник. Оглядається назад, втягнувши голову в плечі, й жене навпростець, нещадно смугує нагаєм змокрілі боки доброго вороного коня, хоч той аж стелеться, кида й кида з-під копит жмутки трави разом із землею.

Вершник скаче не один: поруч на білому коні похитується хлопчик. Голова йому звисла на груди, очі ваплющені, він потроху сповзає набік і давно звалився б на землю, якби не був прив'язаний до коня вірьовкою.

Та вершник і не дивиться на хлопця: одне періщить вороного, наче слідом — йому лише чутно — женеться погоня. Ледве видний удосвіта шрам раз у раз кривить перекошене обличчя: так і є — це вчорашній зайда!

Не з добром приповз він учора на хутір, прикинувшись, що втік з татарської неволі: знав, клятуший, чим підманути добрих людей!

Ніякий він не втікач — лютий харциз-розбійник, що промишляє в степах, грабує, кого перестріне самотою: козака, то й козака, ординця, то й ординця. Обдирає до білої кістки, в'яже пограбованого, тягне на аркані за собою, продає десь аж над Чорним морем у неволю.

Вже давно відцурався недолюдок свого роду й племені: нема в нього ані товариства, ані рідні, ані побратима.

А був колись козак. Та зрадила вовча вдача; поїхав з товаришем на влови — й закомився на його хорошу зброю. Заманив на спочинок у байрак і вдарив сонного ножом у спину. Забрав мушкет, і шаблю, цяцьковану сріблом, і турецький кривий кинджал, спіймав наполоханого коня й утік світ за очі.

А поранений не вмер одразу. Очутившись, на превелику силу вибрався з байрака, відповз трохи й зомлів, спливаючи кров'ю. Отут, щастям, і трапили на нього свої, що саме верталися із сторожування: козацькі бекети-сторожі день і ніч вартували на могилах, виглядаючи з вершечка, чи не сунуть з-над Чорного моря турецькі або татарські орди.

Розлютовані запорожці заприсяглися зарити вбивцю живцем у землю, бо, відколи Січ стоїть, не чувано, щоб козак козакові отаке заподіяв.

Кинулися ловити — та ба! — по харцизові давно й слід здимів.

І став він жити по-вовчому: тікав від усіх, ховався й хапав, хапав здобич, де бачив. Усі полювали на нього: і козаки, й ординці, та до пори до часу щастило, якось вимикався живий. Коли надто вже припікало в п'яти, тікав па Дністро, де мав у скелях свої потаємні схованки, й, пересидівши лиху годину, знову вертався в наддніпрянські степи.

Та оце й ускочив: спіймали на гарячому татарські чабани, саме як одбивав од табуна десяток найкращих коней-бахматів, щоб продати їх нищечком в іншому улусі — десь аж під Перекопом.

Ох і били ж його чабани! Харциз пересмикнув плечима, зіщулювався від самої згадки. Інший давно б розпрощався з душею від такого катування, та, видно, розбійницька душа цупко трималася тіла. Прикинувся під киями неживим, а як чабани, плюнувши па нього, пішли — поповз геть. Два дні перележав у балці в долині, доки набрався сили, а тоді подався шукати здобичі десь-інде. За тиждень надібав зимівник над балкою, вгледів здалека гарний хутірський табун. І таки ж поталанило: не в ординців, то в хуторян узяв своє.

...Михайлик нарешті сприснув з коня. Від поштовху розплющив очі, та зараз же заплющив знову, бо високий куц буркуну зненацька шмагнув по лобі. Мало не вихльоснув ока.

Хоч би ж підвести голову, випростатись. Хлопець шарпнувся всім тілом, але знову звиснув униз головою, вдарившись об кінський бік.

Його прив'язано до коня: той кінь кудись скаче — перед очима миготять копита. Що ж сталося?

Раптом Михайлика боляче смикнуло вгору: він випростався з мимовільним стогоном. Руки зв'язані за спиною, ноги — під кінським черевом; не диво, що так болить усе тіло. А найдужче голова, аж в очах темно.

Вже не треба питати себе, що сталося: поруч на вороному дідовому Матвієвому коні скаче вчорашній гість, трима в руці вірьовку. Другим кінцем Михайлик туго обмотаний у поясі.

Так он хто приповз на хутір! І як же не вгадали, що це — харцизяка?! Такий жалю

не має: рідного батька продасть у неволю — буде, мабуть, те саме й Михайликові.

Аж морозом обсипало від цієї думки. Хлопець скося позирнув на грабіжника.

-Куди мене везете, дядьку? — поспитав мимоволі.

Але той ніби не чув. Тільки набряклий кров'ю шрам звично сіпнувся на щоці, скрививши рота глумливим посміхом.

"Оце-то наскочив на вовка!" — гірко подумалось Михайликові. І тут згадалося все. Як повставали з Івашком удосвіта, ледве зблідло небо. Довго штурхали одне одного, доки розбуркались: дуже морив сон, бо спали надворі, щоб не чутно було, як тікатимуть до балки. Обхлюпались водою біля криниці і пригинцем побігли за стайню: там в Івашка була вирита під горожею яма — лазити, коли ворота замкнені.

Свиснули собакам — ану ж загавкають спросоння! — але, на диво, собак не було чути. Раптом Івашко спіткнувся об щось м'яке, мало не впав. Здоровезний надвірний вовчук Рябко лежав на землі неживий, розкидавши лапи.

-Рябчику! Ой Рябчику! — припав до улюбленця Івашко та зразу ж і схопився. Із стайні долинуло шамотіння: чути було, як хтось обережно ступає там, як форкають, б'ють копитами наполохані коні.

Хлопці мов прикипіли до землі. Що робити? Бігти в стайню? Гукати людей? Не встигли й оком змигнути — із стайні посунула темна постать, тягнучи за собою двох коней.

І тут Івашко схибив. "Ти що ж то робиш, падлюко!" — з лементом метнувся до злодія. Михайлик — за ним. Тільки й чув, як, захлинувшись, ойкнув, звалився Івашко. І зразу щось важке вдарило по голові. Далі вже не пам'ятає нічого...

У безмежному подиві Михайлик похитав головою. Як же воно так вийшло! Невже ніхто на хуторі не почув лементу, ніхто не погнався за злодієм? А може, й гналися, та відстали: знав харциз, котрі коні вкрати! Тільки зараз постеріг хлопець, яким конем їде, — це ж їхній Білаш! Місяців зо три тому дід Матвій подарував його батькові. "Бери, побратиме, — сказав, — такий вражий кінь мудрий: тільки на бандурі не грає. Та дарма, ти за нього заграєш..."

За три місяці Білаш так звик до Михайлика, бігав за ним, як собака. А зараз несе його на погибель, і нема на це ніякої ради.

І раптом вдарила в голову відчайдушна думка. Ледве чутно цмокнув коневі, і той, ніби тільки й чекав цього, нашорошивши вуха, рвонув з копита, мало не вилетів з сідла харциз, який міцно обмотав круг руки вірьовку.

Нещадно лаючись, він шарпнув до себе Михайлика — гаразд, що Білаш встиг зупинитись, аж сів на задні ноги — і скільки сили в руках почав шмагати хлопця вірьовкою; той тільки здригався та щулився.

-А, гадюче насіння! — хрипів комишник. — Тікати схотів! Ось я тобі дам тікати! Уб'ю! Розшматую, як жабу!..

Михайлик заплющив очі, щоб не бачити перекивленого, налятого кров'ю обличчя.

-Ну й убивай! — простогнав. — Думаєш, боюся? Хоч у неволі не буду.

Рука з вірьовкою впала.

-Ах ти ж, гадюченя! Он що надумав. Неволі не хоче... Бачили пана? Не бійся — свого не минеш. Продам, куди сам схочу, хоч і в Туреччину. Не таких продавали.

Проте більш не бив. Шмагнув коня, погнав чвалом.

Михайлик їхав у якомусь отупінні. Пекло посмуговану спину, щеміли зв'язані руки й ноги; боляче — молотками — калатала кров у скроні.

Не буде він у неволі! Не буде! Хоч і смерть собі заподіє. Краще вмерти, ніж на продаж піти, коло стовпа стати, щоб усякий тебе обмацував, у рота заглядав, як худобині. А тоді купить хтось. А тоді...

Він мало не застогнав, та відразу люто стріпнув головою. Що далі буде в неволі — відомо: не від одного чув.

Про це думати — краще зашморгнути шию вірьовкою й знов погнати Білаша вперед. Хай або вірьовка його задушить, або харцизяка зо зла вб'є.

Михайлик зітхнув. Що не кажи, вмирати ох як не хотілося!

А може б, ще почекати до смерку. Ану ж пощастить утекти? Не їхатиме ж, катюга, без перепочинку: десь та зупиниться на ніч.

Об ногу хлопцеві міцно тернувся кінський бік; харциз, ніби вгадавши такі відчайдушні наміри, сіпнув Воронька й поїхав близенько, впритул, сторожко поглядаючи на свого бранця.

І враз занепокоївся — кинув поводи, став оглядати степ з-під долоні.

Просто на них з хрипким галасом летіло степове гайвороння. На обрії зачорніли рухомі цятки — мчав наполоханий кимось табун кіз-сайгаків.

-А щоб воно тобі здохло! — прохрипів сам до себе злодій, чухаючи потилицю.— Треба, мабуть, у байрак звертати.

"Де ж отой байрак? — мимоволі здивувався Ми— хайлик.— Наче ж степ рівнісінький, як долоня".

Проте харциз знав, мабуть, степ, як свою драну кишеню. Звернули в праву руку, проїхали ще верстов зо три — і в далечині зачорнів порослий терниною та очеретами байрак — десь-то на дні пробивався потічок або й степове озерце, що їх не встигло ще випити сонце.

Коні радісно заіржали й самі звернули до байраку, спритно, як кози, стали спускатися схилом.

Тільки зараз хлопець відчув, як пересохла горлянка від спеки, як страшенно хочеться пити.

Чи ж розв'яже його комишник? Диви — розв'язав, навіть руки розпутав, кинув окраєць хліба, коли Михайло нарешті одірвавсь од ковбані, в якій булькотіло джерельце.

Але зразу ж і зв'язав, скривив рота, показав здоровезного, як гарбуз, кулака.

-Гляди, щеня, подаси голос — тут тобі й кінець!

"Подам голос! — обіцяв у думці Михайлик.— Подам, ось побачиш! Аби ж тільки їхав хто".

І наче наворожив: тільки полягали під кущами, з далини долинула далека луна — людський гомін.

От коли перелякався комишник! Тремтячими руками запхнув Михайликові жмут трави в рота, метнувся до коней: Білаш і Воронько, мов на те, заіржали наввипередки, аж виляски пішли в байраці. Кленучи все на світі, грабіжник обмотав їм морди сирицею і завмер, прислухаючись. Луна ближчала: вже чути було кінський тупіт... І раптом високо в небо злетів дужий посвист.

"Наші йдуть, ой наші йдуть! — звивався Михайлик, намагаючись виплюнути клятву траву.— Хоч би ж звернули в байрак! Голубчики!"

Радієш, щеня?!—підскочив до нього комиш— ник. Замахнувся кулачищем, але завагався — не вдарив. Аж зубами заскреготав. Мерщій скочив на Воронька, вхопив Білаша за поводи й погнав у степ не оглядаючись.

СІЧОВИЙ БАТЬКО

Ще не знати, як би все обернулося, бо козаки (а це таки запорізьке військо верталось з-під Сиваша) не мали наміру зупинитися, та, минаючи байрак, заіржали, зафоркали сторожкі козацькі коні.

Два братчики звернули в байрак глянути, що там таке, і незабаром Михайлик, похитуючись на затерплих од вірьовки ногах, уже стояв перед січковим отаманом.

Старий зелений жупан, розхристаний на волохатих грудях, потерта смушева шапка, недбало зсунута на потилицю; якби не корогва та бунчук, що тримають над ним, ніхто й не вгадав би, що це — січковий батько, кошовий отаман, найстарший в усьому запорізькому війську.

Малі очиці, сховані під кошлатими бровами, прошили Михайлика недовірливим поглядом.

-А це що за мазунчик такий? Звідки взявся?

Михайликові затремтіли від образи пошерхлі губи.

Чого ж то він — мазунчик? Зроду-віку козацький хлопець. Та ще й у такий біді побував. Хіба ж не видко?

Проте змовчав, не відповів нічого, тільки похнюпився.

Кошовий не зводив з нього колючого гострого погляду.

-Ну, чого ж мовчиш? Хто це тебе отак причепурих? Ординці?

Не ординці — харциз. Такий — щока розрубана... ротом сіпає...

Дивлячись у землю, Михайлик переказав усе, як було.

-Це, мабуть, Криворотий орудував! — одразу загомоніли козаки.— Диви — живий, пес. Була ж чутка, що його в орді киями забито. Якби погнатись — чи не спіймали б?

Кошовий ворухнув бровою — кілька молодших січовиків, припавши до кінської гриви, погнали в степ, тільки закурило слідом.

-А ти, мазунчику, сідай на коня, з нами поїдеш. Як тебе, кажеш, звати?

-Михайликом...— з непрохололою образою буркнув хлопець.

-То, батьку, Мехтода-кобзаря приймак! — підказав рудовусий січовик, з головою, обмотаною шматтям, крізь яке де-не-де проступали темні плями.

-Це ж котрого Мехтода? Бургуна? Знав його, добрячий козарлюга був. — Кошовий торкнув коня стременом, махнув Михайликові, щоб їхав поруч.

Довго скакали мовчки. Відчуваючи, як потроху тане кривда, хлопець скоса поглядав на засмагле, аж чорне обличчя з великою бородавкою на щоці. Десь-то за неї й прозвано кошового на Січі Бородавкою.

Про що він дума зараз, ганяючи на щоках вузлуваті жовна, ніби хоче розжувати щось гірке й не може? Ні про що, мабуть, інше — про січові справи.

Кіш[1] великий, козаків не одна тисяча — все на його голові.

-Ти про Семена Непийводу чув? — загудів позаду басовитий голос.

Михайлик вгадав, не оглядаючись: пита когось рудовусий з обмотаною головою.

-Це з Переяславського куреня?

-Еге.

-А хіба що?

Нема вже Семена.

-Вбито? Оце зараз? Під Сивашем?

-Де тобі під Сивашем. Поїхав, дурний, додому, за Переяслав: десь там у нього мати живе чи сестра, — я гаразд і не знаю. Досить того, що погостював удома й хлопців з десяток підмовив з собою на Січ. А як назад верталися, перестріли їх коло Черкас панські гайдуки.

-Ну?

-Ну й маєте, хлопи, Січ! Побили, покатували й на палі посадовили...

-А вони ж не одбивались?

-Одбивалися. Трьох живцем узято, й Семена з ними. Такий, мовляв, наказ є: на смерть карати, хто на Січ тікає.

-А не брешуть, шкуролупи?

-Може, й брешуть...

На щоках у кошового дужче заграли жовна: видно, він дослухався до розмови...

"Ні, правда цьому! Є такий наказ — од короля, з Варшави. Усі дороги заступити понад Дніпром: хай і муха не пролетить. Не пускати на Січ ні пішого, ні кінного, щоб не везли ні пороху, ні куль...

Отож і хапають панські посіпаки, кого перестрінуть, катують на смерть — аби живому й мертвому наука була. Било б їх об землю з такою наукою!"

І враз, товплячись, посунули важкі думки, оточили, стиснули голову лещатами.

"Горе тому безщасному народові: і відсіль пече, і відтіль гаряче! Підібгали Україну під себе вражі пани-магнати, порядкують, як у своїй господі.

Загарбали в селян поля, й ліси, й пасовиська: вже немає де чоловікові стати коня попасти.

Позаводили скрізь маєтки-фільварки, деруть з людей шкуру, як споконвік у Польщі дерли з отого бідолашного хлопства.

Хочеш шматок землі мати — плати панові оренду! Ще й на панщині роби йому: ори, коси, хліб молоти! І податки давай: за хату, й за садок, і за корову — за те, що є, за те,

чого й немає.

Селюкові й поскаржитися нема кому, бо пан у маєтку сам судить, сам і карає. Слово бовкнеш проти нього — киями відшмага або й повісить; тоді йди шукай на тому світі правди.

А найгірш, що вже дехто із своєї, козацької, старшини на Україні в панські сліди ступає: теж дере з людей шкуру, як сам знає. Який, кажуть, їде, такого й на воза бере.

Отож і тікають люди, рятуються, бо вже нема їм ніякого просвітку".

-Гей, Стаху! — знов джмелем загудів позаду рудовусий.— Це ти моє путо взяв?

-Ні, прошу пана Степана! — відповів скоромовкою зляканий молодий голос.— Не брав того пута, як бога кохам, не брав! Може, пан Степан його згубив?

Оце тобі і "як бога кохам"! —сердито бурчав Степан.— А коня хоч поясом путай!

"На тобі! — хмуро думав своє кошовий. — Стах! Це ж привіз його на Україну пан звідкілясь аж з-за Вісли. А він узяв та й утік од пана на Запорозжя. Ще й добре страху наївся, бо змалечку ж йому торочили, що запорожці — людожери, кров людську чарками п'ють.

Отак їх панство страхає. Дурне воно, хоч і ясновельможне. Якби ж не шарпала Січ бусурменів, не була б щороку як не турків, то ординців, давно б уже пішли димом панські палаци, а сама шляхта дзвонила б кайданами в неволі. Ковтнув би султан і Польщу з Литвою, й Україну. Вже, кажуть, і наміряється..."

-Гляньте, хлопці! — перебив прикрі думки Степан.— Он погоня вертає!

З правого боку, мов з-під землі, виринули козаки, що погналися були за харцизом. Один тримав на аркані змиленого Білаша. Тільки його, казали, і спіймали в степу: гасав, як очманілий, з обірваними поводами. А харциза навіть і не бачили.

Михайлик так і припав до свого улюбленця. Гладив його, обтирав спітнілі боки жмутком трави, обмацував тремтячі ноги. Не диво, що поводи обірвані,— на шиї в коня чорною смугою запеклася кров. Мабуть, шмагонув харцизяка зо зла: шмагала б його самого лиха година!

-Е-е, мазунчику, з тебе ще буде козак,— скупно всміхнувсь кошовий,— умієш коня порати. Проте їдьмо. Вже час!

Михайлик скочив на позиченого коня, свиснув Білашеві — той слухняно почвалав збоку, чекаючи, що господар пересяде на нього.

А з-за гори, гори Буйний вітер віє.

Ой там Коваленко Пшениченьку сіє...— завів хтось із козаків, і зразу ж десятки голосів підхопили — попливла степом пісня про бідолашного Коваленка, що, на своє безголів'я, зустрівся в полі з панами, а вони зв'язали йому руки-ноги сирицею, залили очі живицею.

Наче набрала пісня з серця смутку, хлюпнула, не міряючи,— і все посмутніло навколо: трава, що хилилась під ноги коням, острівці хмар у звечорілому небі й лебеді, що летіли ключем кудись у дніпрові плавні, розхлюпуючи крильми призахідне проміння.

Кошовий стріпнув головою. Чи то від пісні, чи від того, що поряд їхав сіроокий

знайда, згадалось давнє. Хоч не таке воно було, щоб про нього згадувати.

Поліські хати згадались... І хатка під дубом — мала, з замшилою покрівлею: крізь неї, як палили в печі, рясно курив дим — комина не було. У тій курній хатці жив Яцько з бабунею й малим братиком: батьки повмирили давно, кинувши їх сиротами.

Бабуня збирала зілля в лісі, сушила пучечками, лікувала хворих, гоїла зламані руки й ноги, зашіптувала бешиху й трясовицю-лихоманку, напувала, чийм сама знала. За це звали її відункою і знахаркою, а де— хто — позаочі — відьмою й чаклункою.

На лихо, заслабла у війта[2] корова, певне, наїлаог чогось у лісі. Покликали бабуню,— краще б не йшла. Ледве влила корові в горлянку свої ліки — ряба загребла з болю й одубіла.

За ту корову зігнав війт злість на старій: присудил своєю владою втопити в річці як відьму.

Яцько й не знав, що діється: ходив на три дні в пушу на лови. Коли повернувся по обіді, тягнучи на спині вбиту стрілою козулю, бабуні вже не було, а хатка під дубом горіла високим полум'ям, аж сичало, капаючи у вогонь соком, обсмалене, вузлувате віття.

Яцько не скрикнув, не застогнав: стиснувши кулаки, мовчки став коло пожарища, все одразу нач:" заструпіло йому всередині.

Кинувсь шукати братика, що, казали сусіди, забіх безвісти з переляку,— тільки дрібні слідочки знайшов коло болота, де цвіли купами блакитні незапоминайки. Далі чорніло в трясовині бездонне вікно — не варто було й шукати.

На світанку Яцько, мов рись, прокрався до війтового подвір'я. Прив'язавши до стріли тліючу головешку з пожарища, вцілив з лука в солом'яну стріху. Із сухої соломи хутко закурів густий дим, поповзли вогники. Тепер треба було тікати.

Вже давно чув Яцько, що по Україні гуля з військом славний отаман Северин Наливайко, що люди по селах б'ють шляхту й ватагами сунуть до нього, бо він, кажуть, заприсягся викоренити від Дніпра й до Карпат геть усіх панів разом з підпанками, а землі, ліси й води повіддавати селянам.

Отож і подався Яцько до нього від своєї недолі, побрів поліськими борами та хащами, закинувши за плече важкенного лука.

Та не так сталось, як гадалось. Доки вибрався з пущі, доки напивав дорогу, блукаючи від села до села, пішла поголоска, що такого пива наварив панам Наливайко, аж сам круль польський звелів звести його зо світу. І вже королівський гетьман Жолкевський рушив з п'ятьма полками, оточив повстанців і стис кільцем за Лубнами над Сулою.

Кажуть, тяжко бороняться наливайківці, але вже занепадають на силі, допомоги їм нема нізвідки. Вже котрий тиждень б'ються навмируще: вважай, половини війська не стало.

Інші перечили, що нічого, мовляв, з тієї облоги не буде: Наливайко — козак-характерник, знає чаклунське слово. Такого туману напустить, що своє товариство виведе геть, коли сам схоче. Махне булавою — і всі ворожі вояки-жовніри, піші й кінні,

попадають на землю, позасинають, як мертві.

...Та Наливайко, звісно, не був характерником, хоч про нього йшла така слава. Мав нелюдську силу й звитяжне козацьке серце. Як заприсягся, так і зробив: два роки заливав шляхті сала за шкуру.

Такого повстання не чувано на Україні: мало не з усього Правобережжя повтікали за Віслу з усім добром пани з панками, побоюючись хлопської ломсти.

Але це вже прийшла остання година. Надумали наливайківці шукати на Русі рятунку. Вже не раз бувало: приймали на Русі по-сусідськи ватаги втікачів з України, пускали селитися на своїй землі, допомагали перебути лихо.

Та не так сталося: підступом дізнався про все Жолкевський, заступив дорогу. Вже тижнів зо три нали— вайкове військо, голодне й змучене, відбивало шляхетські полки, обгородившись возами, й не зломити б його коронному гетьманові, якби не вдався знов до підступу. Серед ночі підкуплені запроданці прокралися нишком у намет до Наливайка, схопили сонного, скрутили й винесли з табору, просто в руки жовнірам, які дожидали їх у шанцях, порубавши повстанську сторожу.

Тієї ж ночі повезли Наливайка до Варшави, бо король звелів закатувати його й спалити в мідянім бику...

Коли Яцько по довгих блуканнях добивсь нарешті до Сули, вже давно було по всьому. Тільки шибениці з повішеними чорніли до обрію та громадились горами на багnistому березі непоховані трупи. Зігнала шляхта злість за свої поразки і втечі — замордувала й порубала всіх повстанців до одного: не лишилося з усього табору й душі живої.

Постояв Яцько над Сулою, спідлоба дивлячись, як вітер ворушить на мертвих головах зліплені засохлою кров'ю чуби, та й подався шукати дорогу на Січ, обіцявши собі довіку не забути того, що бачив.

Він і не забув: скільки років минуло, а те мертве поле досі стоїть перед очима.

...Ніби тікаючи від лихих спогадів, вдарив румака нагаєм. І зразу ж позаду затупотіли дужче, рушили чвалом козацькі коні. Треба було поспішати, щоб не захопила ніч у дорозі: на спочинок мали стати далеченько звідси, коло прадавньої могили з кам'яною бабою на вершечку — багато таких могил було розкидано в степу до самого моря.

-Гей, батьку! — гукнув козак, що їхав з правої руки в передній лаві.— Хтось скаче до нас! Чи не ординців, бува, спровадив Криворотий?

Бородавка, заслонивши долонею очі, глянув на крайнебо, де вже пірнало в червону повінь велике, як жорно, сонце. Там, ніби виринувши з променистого заобрійного краю, справді скакали до козаків якісь вершники.

-Ой, то не орда! — дзвінко закричав Михайлик.— То наші, з хутора, мене шукають! Я до них! Можна, пане отамане?

-Куди, дурню? — роздратовано гримнув кошовий.— Чого сіпаєшся? "Наші з хутора..." А ти їх роздивився?

Хоч і знав Михайлик, що не годиться перечити старшому козакові, та ще й

кошовому, а тут не стримався.

-Ой, ні! Ой, ні! — скрикнув, підстрибуючи в сідлі з нетерплячки.— їй же богу, то наші! Он тато Мех— тод попереду рукою махають...

Скуштувати б Михайликові нагая — кошовий уже й брови насупив, та врятував рудовусий Степан.

-А воно, батьку, так і є, що свої! — загудів басом.— Не чуєш хіба: он передній гука "пугу!".

Незабаром прискакали хуторяни. Попереду батько Мехтод, без шапки, з розмаяним сивим чубом. Руки йому трусилися, єдине око почервоніло, налялося кров'ю. Проте й знаку не подав, як зрадів, побачивши Михайлика. Спинив коня, як годиться, віддав уклін, спершу січовому отаману, потім усьому запорізькому війську.

-Здоров, побратиме! — стримано відповів Бородавка.— Оце таку роботу маєш — за приймаком без шапки по степу ганяти? На біса й краще...

Знаючи козацький звичай кепкувати з усього, Мехтод тільки всміхнувся, кинувши, проте, докірливий погляд на Михайлика.

-А може б, ти мені його за джуру віддав? Га? — раптом спитав отаман.— У мене, правда, нагая не раз покуштує, проте буде з нього козак. Знатиме, коли на вербі груші ростуть, а на осиці кислиці. Згода?

Михайлик сполотнів з несподіванки. Хоч і не абищо бути джурою в кошового, та невже ж батько згодяться? Невже скажуть зараз: "Бери, коли хоч..."

Але Мехтод похитав головою.

-Не гнівайся, отамане,— мовив тихо.— Як умру, тоді й забирай хлопця, коли твоя ласка. А тим часом... хай у мене...

-Ой таточку! Ой голубчику! — Михайликові аж сльози набігли на очі, але він стримався, щосили прикусивши губу. Сором який! Ще зарюмсає отут, козакам на посміх.

І зараз же блимнув з-під довгих руських вій, відчувши на собі погляд кошового. Щось тепле сяйнуло в запалих очах, глибоко захованих під вихрястими бровами, якийсь жаль і смуток.

-Ну, бувай здоров, коли так! — махнув рукою Мехтодові, торкаючи коня стременом.— Стривай, мало не забувсь! Зайди до мене десь за тиждень або за два — побалакаємо. Прощавай і ти, хлопче! — кинув, одвернувшись.

Козак, що їхав попереду, з правого краю, лунко вдарив у тулумбаси: рушили з копита, затанцювали на ходу збадьорілі коні. Вдарив у степ козацький посвист, аж виляски пішли в усі кінці й кинулося врозтіч сполохане птаство, що мостилося в траві на ніч.

* *

Вже світанок гасив зблідлі зорі, коли подорожани доїздили до хутора.

Михайликові дорогою добре перепало від батька Мехтода за дурні мандри з Івашком, якого, сказав, знайшли ранком біля стайні непритомним, з розбитою головою.

Від усього, що сталося за день, напала на Михайлика важка дрімота: всю дорогу

куняв у сідлі, припавши до кінської гриви. У півсні верзлася всяка всячина: то кошовий, сумно дивлячись, кликав його до себе, то харцизяка підступав, замахувався кулаком — аж хлопець здригався всім тілом і прокидався, мало не падаючи з сідла.

І на хуторі, коли вже полягали з батьком Мехтодом на сіні — доспати останні світанкові години,— теж чогось не йшов з думки харциз. Де він зараз? Куди заховався? І чому відсахнувся — не вбив Михайлика отам, у байраці? Невже ж пожалів — отакий вовкулака?

...Не знав Михайлик, що доведеться йому зустрітися з харцизом ще в одній незвичайній пригоді...

ДВА ОТАМАНИ

Коли Михайлик з батьком Мехтодом повернулися з хутора, на Січі аж кипіло. Прийшла звістка, що їде з Києва гетьман Петро Конашевич, бо має до січовиків якусь пильну справу.

Конашевич, прозваний на Січі Сагайдачним, отаманив довгі роки, за розум і спритність не раз обирали його запорожці на кошового. Мав Сагайдачний тяженну, гнівливу вдачу та бистрий розум і щасливу руку: ходили з ним братчики бити ясирників-ординців під Перекопом, визволяли бранців у Кафі, в Синопі, навіть у турецькій столиці Стамбулі. Вихопилися зненацька в Босфор і підпалили султанів палац у садах за містом; нікому й не снилося, що запорожці на утлих човнах-байдаках запливуть аж так далеко.

Від цього зухвальства султан мало не стерявся. Звелів зараз же покликати польського посла й гримав на нього, не тямлячись од гніву, що стопче всі землі Ляхистану копитами коней, викоренить до пня і старих і малих, якщо не приборкають клятих січовиків. Зблідлий посол тільки вклонявся та розводив руками, проте відповів, що приборкати козаків важко, бо це плем'я зухвале й свавільне, ніякої влади над собою не визнає і не терпить.

Незабаром після цього Сагайдачний поїхав з Січі — реєстрове[3] козацтво, що служить королю, й не реєстрове, що також стояло полками по всій Україні, обрало його за гетьмана.

Коли після різдва скликали січову раду, де за звичаєм щороку обирали запорізьку старшину, завжди неспокійна козацька голота в один голос загомонілат що хіба ж можна на Січі без ватажка? Сагайдачний має інший клопіт, отож хай січовим отаманом буде Яцько Бородавка; усі знають, що то лицар бувалий і хоробрий. Полетіли шапки вгору, козаки загукали: "Згода!" Як належить, Бородавка спершу одмовлявся од січової булави, але довго перечити товариству не став, сказав, що піде з сіромою хоч і в пекло.

Ці слова, як воно завжди буває, з чужих уст дійшли до Сагайдачного, і він скипів гнівом.

Бородавка не мирив з ним, не раз перечив перед усім товариством, колов очі, що він хоч і добрий отаман, а — кармазинник: не за голотою тягне руку, а за старшиною, яка, що не кажи, не бідніє, а гребе добру здобич у запорізьких походах.

Зате, кажуть, круль Сигізмунд хвалить його й шанує. Бо він до бусурменів має

тверде серце, а до панів-магнатів — не дуже, не хоче заходити з ними в чвари. Хай, мовляв, лихо, аби тихо. Не до лиця козацькому отаманові така слава.

Була в цих докорах правда. Але Сагайдачний — чоловік амбітний і гоноровитий — зроду ніяких докорів не терпів і не забував їх нікому. Не забув і тут.

Тепер обидва отамани мали зустрітися на Запорозжі. Ще звечора дозорці, які чатували на берегах Дніпра, сповістили, що Сагайдачний припливе в обід, бо заночує на Хортиці: там колись у давнину була перша Січ. Звідти до гирла річки Чортомлику, яка саме тут впадала у Дніпро, до відлюдного острівця, на якому запорожці з десятків років тому побудували свій новий кіш, було далеченько.

Ледве зійшло сонце, козаки з усіх куренів, причепурившись, сипнули на берег. Заяскріли під деревами червоні, сині, зелені жупани й кунтуші з довгими од— кидними рукавами, на кому добрі, ошатні, а на кому й латані-перелатані: кожен вдягнув, що мав. На іншому тільки шапка була святкова, червоноверха, з китицею, або червоні чоботи-сап'янці, а інший сіромаха не мав на собі нічого, крім замащених дьогтем шаровар, проте не робив з цього клопоту, безтурботно ляпав босими ногами по піску й світив голеною головою з замотаним за вухо пишним оселедцем. Зате вже зброю кожен нашарував як міг,— аж сліпили очі козацькі мушкети, пістолі й шаблі, поблискуючи проти веселого сонця.

Хутко на березі ніде було камінчику впасти. Не видко було в юрбі тільки жінок — їх здавен не пускали на Січ.

Навіть крамарі з гасан-базару, покинувши печене й варене, й собі протискувались ближче до води; кожному кортіло побачити, як зустрічатимуть гостя.

Найбільш цікаві повилазили на високі земляні вали, що тяглися до Дніпра, оперізуючи Січ, на рибальські повітки, навіть на обмазані смолою стовпи, до яких в'язали човни, а дехто, не шкодуючи шаровар, подерся на старезні груші й осокори, що рясно росли при березі.

Хлоп'ята-джури, яких завжди було повно в кожному курені, весело перегукуючись, гойдались, мов горобці, на вітті верб понад самою водою. Не один шибеник уже встиг шубовснути з гнучкої гілки в хвилю й тепер сидів між листям голяка, поки мокра одіж сохла на сонці.

Михайлик, що стояв з батьком Мехтодом біля повітки, заздро поглядав на хлоп'ят. Мехтод нарешті зласкавився й махнув рукою: "Та годі тупцяти. Лізь уже, коли так кортить!"

Зраділий хлопець побіг до гіллястої груші, де встигло вмотитися кілька братчиків у червоних жупанах. Один подав руку, другий підсадив вище, і незабаром Михайлик, міцно обхопивши зморшкуватий стовбур, уже сидів на самісінькій вершечку, вдивляючись у далечінь Дніпра, зелену од прибережних дерев. Такою тишею й спокоєм віяло від погожого неба і ясної води, що він задивився і забув, чого зліз на грушу, аж здригнувся з несподіванки, коли хлоп'ята на гіллі заверещали: "їде! їде!", а на валу вдарили невеличкі січові гармати. На широке плесо з-за піщаної коси впливло п'ять човнів, на передньому червоною цяткою майоріла корогва. Човни летіли по бистрині,

мов чудернацькі птахи, весла одностайно змахували влад, як розчепірені крила.

Ледве вдарила остання гармата, на берег рушила з майдану січова старшина: суддя із срібною печаткою, писар з чорнильницею-каламарем при поясі, оса— вул і курінні отамани. Братчики розступилися, даючи їм дорогу.

Високий козак тримав бунчук — палицю з кінським хвостом та позолоченою кулею — над кошовим, який ішов, похиливши голову. Очі його дивились невесело, чоло перетинала глибока зморшка.

Ледве човни звернули до берега, на привітання гостям затріскотіли козацькі мушкети. Кожен палив од щирого серця; в небо знялася ядуча хмара порохового диму, наче од великої баталії.

Високий ставний чоловік з чорною бородою легко скочив на берег, притримуючи дорогу шаблю, рясно цяцьковану самоцвітами, простяг руку Бородавці:

-Чолом, пане Якове!

-Чолом, пане Петре!

Гострі чорні очі на мить прошили Бородавку, ніби вгадуючи приховані думки, але зараз же Сагайдачний одвернувся, потис руки старшині й рушив берегом, вітаючи братчиків.

-Чолом, панове молодці! Як живі-здорові?

-Чолом, батьку, чолом! Живемо здорові! А ти ж як ся маєш? — загукали козаки.

-Та живу. Топчу ряст потроху,— Сагайдачний погладив бороду, вже добре припалу сивиною; бистрі очі його оббігали юрбу, вишукуючи знайомі обличчя.

-О, Задуйвітер тут! Здоров, братчику! Здоров, Непийводо, здоров, Присліпо! А Коржа чого нема? А Манджула де?

-Нема Коржа,— хором відказували братчики,— Як пішов повесні до Криму, так і досі не вертається... А Манджулі ногу ядром розтовкло, коли оце під Очаків плавали бусурменські каторги палити. На одній нозі, мов журавель, скаче.

-Шкода хлопців, шкода,—хитав головою гетьман.

"Ото ще лисом підшитий! — хмуро думав Бородавка, намагаючись не дивитися на гостя.— До кожного скаже й прикаже, буцім такий уже добрий. Краще б казав одразу, чого приїхав. Ох, не з добром, мабуть..."

Обідати із старшиною Сагайдачний не пішов, сів з козаками на траві, витяг ложку з-за халяви. Бородавка, насупившись, теж сів неподалік: він завжди харчувався з братчиками.

Кухарчуки вже метушилися, бігцем носили, розкладали на ряднах спечені про свято пшеничні коржі, насипали з казанів у здорові, як цебра, миски присмачений салом борщ, що ключем кипів на вогнищах, накладали круту кашу, ставили на дошках нарізане м'ясо диких вепрів та сагайдаків.

Обом отаманам дали кабанячі голови, бо вони — всьому товариству голови, курінним отаманам — серце, щоб мали лихе серце на ворогів,— такий був на Січі звичай.

За обідом балачки вщухли; козаки їли помалу, поки не виїдали всього до дна, не

кваплячись запивали страву. На ряднах стояли великі цебра з брагою й медом, на них, почеплені за вушка, висіли дерев'яні кухлі й коновки.

По обіді на майдані дрібно закалатав довбиш, сповіщаючи про січову раду. Спважнілі козаки посунули на майдан. Шикувалися куренями, їх на Січі було чотири десятки. Хто не вмістивсь, повилазили на дахи присадкуватих січових будівель, навіть на дерев'яну церковну дзвіницю.

Коли обидва отамани без шапок вийшли до козаків, залягла тиша. Сагайдачний ішов білий як крейда, чорні очі його палахкотіли. Бородавка мінівся з лиця, важко дихав, знати було, що насилу стримує себе отаман.

Козаки тільки презирнулися. Знов ударив довбиш у литаври, хоч на майдані й без того ніхто не подавав голосу. Наперед виступив січовий писар, розгорнув сувій паперу з червоною печаткою на золотому шнурі — королівський наказ-універсал — і почав читати^ з притиском вимовляючи польські слова. Запорожці слухали уважно — в ті часи на Україні багато хто розумів польську мову. Обличчя їм темніли дедалі більше. Король забороняв січовикам плавати чайками в Чорне море, забороняв приймати втікачів, привозити на Січ зброю, порох та харчі — за це належала смертна кара.

Не встиг писар прочитати ці слова, на майдані заклекотіло. Вже не вперше король намагався отак приборкати січовиків.

-Не хочемо слухати! Годі! Як ходили на султана, так і ходитимем! Не дамо йому народу нашого топтати!

-Зась крулю до Січі! У нас своє право! Хай шляхті боронить, що бусурменського духу боїться! — люто гукали звідусіль, а найбільш — січова голота, що завжди буйно боронила свою волю. Але тут наперед виступив Сагайдачний. Перших слів його ніхто не почув: таке знялося! Адже хто, як не він, привіз королівський універсал!

-Совісті не маєш, Сагайдаче! Ляхам запродався!

-Козацьку честь зломив! — забувши про все, ревли запорожці. Тверду вдачу мав Петро Сагайдачний! Тільки сполотнів ще дужче, міцно стис губи, поборюючи гнів. На майдані втретє прокотилося калатання: довбиш, щоб угамувати бурю, ще раз гримнув у литаври. Усі знехотя замовкли. Сагайдачний махнув довбишу.

-А скажіть, панове молодці, що ви робите, як курінь горить? Чи дровець підкидаєте, чи водою заливаєте? — на диво спокійно спитав він.

Козаки хмуро глянули один на одного: вже ж не дарма таке питає.

-Звісно, водою заливаємо, — неохоче буркнув декто.

-Ото ж то й є. А чого ж ви зараз дровець підкидаєте? У Туреччині саме вогонь палахкотить. Добрий вогонь — аж сюди видко. Будете шарпати султана, дрочити — хоч на Польщу піде, України не мине, хоч на Україну піде — Польщі не мине. І так біда, і так лихо. До того ж орду бити ніхто не боронить: шарпайте собі мурзаків донесхочу. — А султана не чіпайте зараз, почекаати треба, перечасувати: така моя рада.

-Лиха твоя рада, пане гетьмане! — здушено кинув Бородавка, який досі стояв нерухомо, лише кулаки стискав, слухаючи спокійну мову Сагайдачного. — Не наші в тебе радники, панським духом тхнуть. Чи не ті кармазини очі засліпили, що король у

Варшаві дарував? Бач, і шаблю даровану до пояса припнув,— Бородавка важко перевів подих.— Не замилуй очей, кажи все, як є: що продав нас, що хочеш товариству ноги підбити. Приїхав чайки наші палити, аби тільки його королівській мосці догодить. Яничари не втопили... ординці не втопили... ти спалиш...

-Чайки...— безголосно повторив Сагайдачний і раптом спалахнув, шарпнувся до Бородавки, вхопившись за шаблю.

-Дурню! Бовдуре поліський! Ти йому "тату" — він тобі "кату". Далі свого дурного носа не бачить. Аби лише своє товкти, товариство баламутити. Згорів би ти разом із чайками!

Весь майдан охнув: дві шаблі одночас свиснули в повітрі. Обидва отамани вже не тямалися від гніву. Суддя й курінні кинулися їх розбороняти. Підійшли й древні січові діди, що за звичаєм купкою стояли коло старшини, спираючись на костури.

Столітній дід Данило Баглій,— за довге життя так пошматований у боях, що в нього навіть борода не росла як слід на посіченім шрамами обличчі, а стирчала сивими кущиками,— взяв Сагайдачного за плече ще міцною, жилавою рукою.

-Угамуйся, пане гетьмане, не чини сварки. Мало нам колотнечі, ще й свої будуть чубитись — ворогам на втіху.

Глибоко зітхнувши, Сагайдачний вклав шаблю у піхви. Те саме зробив і Бородавка. Обидва ще з хвилину пекли один одного лютими поглядами. Та дід Данило сердито кахикнув, стукнув костуром.

-Годі, кажу! Товариство чекає!

Кому вже, кому, а дідам на Січі не перечив ніхто: не став перечити й Сагайдачний. Але довго не міг вимовити слова, дивився в землю, тер долонею лоба.

Нарешті хрипко сказав, що таки й справді приїхав палити чайки, але зломить наказ, спалить не всі, тільки негодящі, побиті кулями, струхлі, аби-аби про людське око. І Січі з того великого збитку не буде, й король Сигізмунд вдовольниться. Він-бо заприсягнувся султанові, що січовики більш не плаватимуть у Чорне море. Та на ординців ходити можна, отож хай товариство лаштує загони хоч і зараз.

-Себто скажи, враже, як пан каже. А доки ж скакати? — ніби самого себе спитав дід Данило.

На це Сагайдачний не відповів нічого. Ще раз обвів козаків згаслим поглядом, повернувся і пішов з майдану. На тому й скінчилося.

Чайки палили надвечір: постягали всі старі, посічені кулями і ядрами, що догори дном лежали на березі. Січовики, з'юрбившись колом, похмуро дивились, як обійма вогонь почорніле, просолене в морських хвилях дерево, як пливе вгору гіркий, смолистий дим. Згадувалось різне... Он у ту чайку, з великою зашпакльованою пробоїною, влучило колись ядро з турецького корабля, мало не пішла на дно з усіма козаками, якби не заткнули дірку клоччям. Шість кораблів і двадцять галер гналися тоді за товариством од самого Стамбула; вів кораблі адмірал Юсуф-паша.

Козаки вихлюпували воду шапками, веслярі гребли, аж кров цебеніла з долонь, і таки вихопилися з-під турецьких ядер, доцпивли до Очакова.

А там повернули чайки, кинулись на бусурменів — вони й схаменутись не встигли. Оточили кораблі й галери, засипали стрілами з підпаленим клоччям, горщиками з порохом — знялась пожежа на весь лиман. Адміралів корабель зачепили гаками за борти-облави — ки, взяли на абордаж. Самого Юсуфа-пашу притисли до щогли, вибили з рук шаблю; немолодий, дебелий турок тільки хрипів, поводячи безтямними очима. Віддихавшись, ледве встиг пробелькотіти, що відкупиться від неволі, дасть за себе тридцять тисяч золотих цехінів, і не доказав — не зніс ганьби, впав козакам на руки, вхопившись за серце.

Ще багато чого згадалось, але січовики мовчали: старі човни, що розсипалися жаром у них перед очима, нагнали смутку.

Був тут і Михайлик. Він не знав, що сталося на майдані; чув тільки, що два отамани мало не зарубали один одного, і тепер з острахом поглядав на Сагайдачного, котрий стояв біля багаття, оточений купкою сердюків[4] у синіх кунтушах. Сліпив очі семибарвним вогнем самоцвітів золотий перстень на руці, мінилося веселкою руків'я шаблі; обличчя в гетьмана було задумане й трохи сумне. Невже ж він і справді хотів зарубати кошового?

Подив і жаль шарпали хлопця. Шкода було й старих чайок: нехай би собі спочивали на березі, хоч і струхлявілі, адже скільки наплавалися в походах...

* *

Ледве дотлів у вогні останній човен, шинкарі з гасан-базару повикочували на берег бочки з горілкою й медом, порозкладали на дошках різні наїдки.

За всім наглядав гетьманів улюбленець, синьоокий Омелько; ходив, погукував, щоб усього було вдосталь.

Десь-то гетьман добре сипнув золотом, аби догодить товариству, — нишком казали братчики.

З усієї Січі поприходили кобзарі, бо що то за гуляння без козацької пісні? Стукнули у віконце й батькові Мехтодові — він з Михайликом примостився оддалік на горбочку, чекаючи, поки дійде до них ряд — співати.

Як завів Михайлик високим голосом своєї улюбленої: "Ой по горах сніги лежать...", то аж очі заплющив од власного співу. Не чув, як ущух гамір навколо, не чув нічого. Лише тоді отямивсь, як на голову йому лягла важка, гаряча рука. Розплющив очі й здригнувся. Сагайдачний! Стоїть, всміхається...

-Гарно, козаче, виводиш! А цієї вмієш: "Відкіль їдеш? Із Дунаю"?

-Умію.

-Заспіваєш?

-Заспіваю, — Михайлик глянув на батька. Той хитнув головою, забринів на бандурі.

-Стривай, щось спитаю. — Гетьман примружився. — Ти, бачу, хлопець беручкий. Десь-то, може, й сам пісні складаєш?

-Та-а... — засоромився Михайлик.

-А ти мені он що скажи. Ти грамоти знаєш?

-Грамоти? Ні, не знаю.

-Ось бачиш... Такий гарний хлопець, такий співака, а — темний.— Гетьман оглянувся, шукаючи когось очима. — Темний... — повторив з притиском. — А темних, хлопче, буває, що й у козаки не пускають! Темними тини підпирають. Знаєш таку приказку?

Михайлик похитав головою.

Ну, як не знав — будеш знати. А тепер — співай "Відкіль їдеш?"...

МИХАЙЛИК БЕРЕТЬСЯ ДО НАУКИ

Михайликові й не снилося, що незабаром згада гетьманову приказку, хоч і не йому хотів дошкулити Сагайдачний.

Знав — зараз дійде ущипливе слово до супротивника і боляче вколе; буває, що недобрим словом можна різонуть дужче, як ножем.

Ледве відплив Сагайдачний із своїми сердюками батька Мехтода покликали до кошового. Прибіг джура, сказав, що пильно треба: нехай іде зараз, не бариться.

Михайлик чекав-чекав та й заснув: батько повернувся аж удосвіта. Спати не ліг — заходився латати Михайликову одіж. Витяг із схованки свій святковий зелений жупан, став переставляти на ньому гаплики, підкорочувати поли, уважно придивляючись до шитва почервонілим оком.

Хлопець нарешті не витримав:

-Нащо то ви, тату?

Мехтод зітхнув.

-Підеш до школи...

Михайлик закліпав очима. Оце-то новина!

-А житиму де?

-Отам і житимеш.

-А ви?

Мехтод мов не чув. Склав манаття в клунок, а жупан обтрусив, простяг синові: "Носи здоров!"

Іншим разом Михайлик заспівав би з такої втіхи, але зараз одягав, не дивлячись, застібав численні гаплики. Щось перехопило йому горло. Мовчки стежив, як батько кладе в свою торбу постолі, замотує в ганчірку сухарі й сало, хова за пазуху якийсь вузлик. Закинув за спину торбу, почепив через плече бандуру.

-Гайда, сину!

Хлопець зважився ще раз.

-Ви куди, тату?

Кобзар тільки головою похитав.

Михайлик не раз пробігав коло січової школи, бачив, як пораються на подвір'ї козачата-школярі: хто дрова руба для печі-кабиці, хто куховарить тут-таки, на подвір'ї, бо хлопці в школі жили, в школі й харчувались. Проте якимось не думалось, що можна й собі стати школярем. Хлопців по куренях багато, а школа на всю Січ — одна. Хіба ж усі вмістяться? До того ж — за харчі платити треба, а в них з батьком Мехтодом на гроші завжди було сутужно.

Коли підійшли до низенького обдертого будиночка, більш схожого на стару халабуду, подвір'я було порожнє, а з розчинених двох віконечок плинуло різноголосе дзижчання, наче там сиділа сотня джмелів. То школярі вчилися... Михайликові похололо під серцем, але він не подав знаку, тільки міцніш вхопився за батькову руку.

Коло дверей Мехтод кахикнув,, обтупав ноги. Дверцята, що висіли на одній шкіряній завісі, з рипом прочинилися, в обличчя вдарило задухою.

У низенькій комірчині стояв довгий дощаний стіл, коло нього на двох лавах сиділи школярі. Двадцять голених по-козацьки хлоп'ячих голів, з русявими, темними, чорнявими чубчиками повернулися до прибулих, двадцять пар очей заблищало цікавістю. Гомін ущух.

-А чого вам треба, діду? — поспитав довгий, як жердина, дяк, у довгополому латаному жупані, що стояв біля столу з лозиною в руці.

Мехтод уклонився, підштовхнув Михайлика до столу.

-Оце хлопця привів, пане дяче. Коли ласка ваша — нехай грамоти вчиться.

Брови в дяка полізли вгору.

-Хлопця привів! А де ж я його діну?! За пазуху покладу?! Вже сіств на лаві нема де. І не просіть, діду, бо нічого з того не буде.

Та кобзар і не просив. Він тільки пильно глянув на дяка, і той раптом кахикнув якось невпевнено, почухав лоба.

-Як хлопця звати? — спитав уже іншим голосом.

-Михайликом... Михайлом.

-А вас, діду?

-Мехтодом.

-То ви б так і казали. Ану, посуньтєся, стультуси![5] Сідай, хлопче!

Обличчя Мехтодові потемніло. Він впхнув Михайликові клунок у руку й витяг з-за пазухи вузлика.

Ось на... тут гроші, за харчі оддаси. А як зо два злотих зостанеться — чобітки купиш. До Юсуфа-шевця зайти, він знає.

Погладив шкарубкою долонею по голові, повернувся й пішов.

Михайлик мов приріс до земляної долівки. Хоч би ж побігти за батьком, наздогнати, допитатися, куди йдуть, коли їх назад сподіватися.

Та за круглим віконечком уже майнула знайома згорблена постать з бандурою за плечем. Пішов... Немає...

Дяк штовхнув хлопця в спину.

-Чого остовпів? Сідай, кажу, на лаву.

Михайлик боязко сів скраю. І зараз же міцний лікоть ніби ненароком стусонув його в бік, шорстка боса нога боляче вдарила по литці.

Михайлик сердито глянув на сусіда. Веснянкуватий, рудий хлопчина скосив хитрючі очі на кирпатого здорованя, що сидів поруч, і обидва пирснули в кулак.

-Тихо мені! — цвьохнув дяк об стіл лозиною.— Ану, отроче Михайло, рци[6], які літери знаєш?

Михайлик похнюпився.

Ніяких літер не знаю.

-Е-е, отроче, кепські твої справи. Ось побачимо зараз, чи є в тебе розум-кебета? Нема — будемо дрючком вганяти. Наука не йде без дрюка! Чув? А подайте-но сюди, стультуси, граматку!

Плечистий, чорнявий хлопчина простяг заяложену, без обгортки невеличку книжку, що, мабуть, не один рік ходила з рук до рук. Три такі книжки лежали на столі перед школярами.

Дяк розгорнув граматку на першій сторінці, де була надрукована слов'янська абетка, а вгорі — химерна квітка між двома виноградними лозами, й ткнув пальцем у першу літеру, стулену із двох товстих паличок з косою поперечинкою.

-Ось, отроче, се — аз! Кажи за мною!

-Аз! — слухняно повторив Михайлик.

-А се — буки, віди, глаголь. Ану, де "буки"?

Михайлик показав.

-Сказано-бо єсть: "Аз, буки: бери книжку в руки!" Отож бери і вчи! Покажіть йому там, хлопці, до "мислите": я завтра поспитаю.

Хутко в комірчині знов залунало різноголосе дзижчання. Одні школярі, заткнувши пальцями вуха, повторювали: "аз, буки, віди, глаголь, добро, єсть" — кожна літера слов'янської абетки звалася якимось словом, інколи зовсім незрозумілим. Через те школярі раз у раз переінакшували їх по-своєму.

Інші школярі виспівували склади. "Буки, аз: ба!", "віди, аз: ва!", "буки, рци, аз: бра!" — гуло в комірчині.

Дяк ходив уподовж столу, дослухаючись до читання: почувши перекручене слово або склад, без жалю хльоскав лозиною. Школярі зносили те по-козацьки: ніхто не кривився, не ойкав, хіба нишком потре набряклу на руці чи на шиї червону смугу.

Михайлик, доки граматка лежала перед ним, пильно вчив показані йому літери: та от книжка посунула далі, за головами хлопців не видно було нічого — й він тривожно озирнувся на дяка, чекаючи удару лозиною.

Але дяк цвѡхнув об стіл.

Обідати!

Чорнявий хлопець поскладав граматки на дерев'яну поличку, прибиту до стіни, й школярі, тупочучи, мов табун лошат, побігли на подвір'я.

-Гей, кобзаренку, а йди-но сюди! — покликав чорнявий.

Михайлик здивовано оглянувся: не звук, щоб кликали кобзаренком.

-Тобі кажу. Гроші є?

-Є,— згадав Михайлик.— А нащо?

-На харчі. Три злотих [7] давай.

Еге, про це ж і казали батько. Хлопець витяг з-за пазухи вузлика, розв'язав — у ньому було кілька срібних монет. Чорнявий узяв хустинку в нього з рук, од— лічив три злотих, решту повернув.

-Сховай краще — загубиш.

-А ти ж чого гроші береш? Кашовар?

-Який тобі кашовар! Отаман! Не бачиш хіба?!

-Оце-то справді не вгадав! Адже знав, що школярі мають отаманів: старші — свого, менші — свого; обирають на Новий рік, коли й товариство обира січову старшину. Чорнявий отаман насупив густі брови, соколом глянув на зняковілого Михайлика.

-У нас, кобзаренку, щоб ти знав: дурно каші не їстимеш, хоч і гроші дав. Робитимеш, що скажу! Будеш воду носити, а по обіді миски мити! Бери цебра!

Слухняно кивнувши, Михайлик побіг по великі цебра, що стояли коло ганку.

На подвір'ї вже горіли багаття: коло них поралися два кашовари з помічниками-кухарчуками. Кожен кашовар варив страву для своїх: один — для старших школярів, другий — для менших.

Коли Михайлик, принісши раз води, біжком повертався з важкими цебрами вдруге, за ворітьми його перестріли хлопці, оті, що сиділи поруч, на лаві.

Веснянкуватий, не кажучи й слова, підставив ніжку — Михайлик мало не впав, розхлюпавши воду.

-А ти чого? Чого? — задихнувся він.

-А того. Як ти козак — не баба, давай навкулачки!

І, розмахнувшись, одважив такого стусана в груди, що Михайликові застрибали червоні метелики в очах. Він, осліпнувши од люті, кинувся в бійку. Щосили бив кулаками, завзято гамселив то одного, то другого, не чув навіть, як влучають і його, доки нарешті супротивники, шморгаючи розбитими носами, не сказали: "Годі!"

Тоді Михайлик підхопив цебра й побіг знову по воду.

Кров юшила з носа, підбите око запливало гулею — дарма: хай скаже хто, що він не козак! За обідом дяк кинув на нього пильний погляд.

-Е-е, отроче, тебе вже й охрестили. Хто ж це так?

-Ніхто, я сам... Біг до криниці... через колоду перечепився,— потупився Михайлик.

Дяк сховав посмішку в ріденькі вуса. Він сам учився колись у Києві, в монастирській школі, хоч і втік звідти на Січ, і добре знав, які каверзи вміє чинити новакам школярська братія.

-Ти бач, який присліпа. Гляди, хлопче, ще раз перечепишся — я тебе не так охрещу.

Нападники сиділи з Михайликом поруч, з присвистом сьорбали з ложки гарячу житню затірку. У веснянкуватого розбита губа спухла пампушкою, у кирпатого — задертий угору ніс червонів, наче покусаний бджолами. По обіді хлопці, мов нічого не сталося, підійшли до Михайлика.

-Чуєш, кобзаренку, ти з лука стріляти вмієш?

-Та вмію! — сердито відказав Михайлик.

-То ходімо з нами!

-Нема лука, вдома забувся.

Тільки зараз він згадав, що за клопотом забув у мазанці лук із стрілами. Хлопчаки

пожвавішали.

-Гайда — заберемо!

-А можна?

-Чом ні? Не бачиш хіба — дяк у бур'яні спати вклався.

Дорогою недавні вороги розбалакались. Михайлик дізнався, що кирпатого звать Василем, а веснянкуватого — Карпом, що вони з села під Києвом — сусіди, навіть трохи родичі, бо мають одного хрещеного батька, курінного отамана Івана Непийводу. Це він привіз хрещеників сюди, на Січ, віддав до школи, щоб навчилися грамоти й козацької справи. Бо вчать школярів не лише читати, трохи писати й співати в церкві, а ще стріляти з лука та мушкета, орудувати шаблею й списом, їздити верхи по-козацьки. Оце хлопцям найбільш до серця. Михайлик слухав і думав своє. Коли так — вчити— меться і він незгірше, перетерпить. Аби тільки дочекатися, коли батько прийдуть. А там — побачимо...

Тужно заскімлили малі дверцята мазанки, мов по серцю вдряпнули. Наче ж тільки вранці пішов звідси, а вже тхнуть неживим духом глиняні стіни, сумно покліпає більмасте віконечко. Краще б і не ходив додому. Михайлик мерщій пошпортався в кутку, вхопив сагайдак із стрілами, лук і вибіг на двір.

-А чого ж дверей не зачиняєш? — здивувалися Карпо й Василь.

Михайлик махнув рукою — недбало причинив дверцята, засунув паличкою.

-Хто тут що візьме?

Це була правда. Та хоч би й не знать яке добре лишилося в мазанці — ніхто б його не зачепив. Запорожці за крадіжки карали дуже тяжко. Через те злодії й харцизи обминали Січ десятою дорогою.

-Гей-ей! Михо-о! — долинув звідкілясь гаркавий покрик. Михайлик здригнувся. Рябий швець Юсуф стояв коло своєї халупи, що тулилась плоским дахом до глиняного горбочка, махав йому рукою. Ага, батько казали про чоботи. Треба побігти, спитати. Рябий, кульгавий турок зустрів усіх трьох широкою посмішкою. Обережно поплескав кожного по щоці, виніс із халупи й розломив їм великий шматок медового коржа з маком. Але Михайлика цікавив не корж.

-Дядьку Юсуфе, не знаєте, куди батько пішли? Той похитав головою.

-Йок... Не знаю.

Михайликові посмутніли очі. Хто ж йому скаже? Тим часом швець старанно обміряв йому босу ноту. Чобітків, виявилось, не було: їх ще треба було пошити. Та коли Михайлик простяг вив'язані з хустинки гроші, Юсуф нізачо не схотів узяти.

-Хай батько... Один місяць мине, другий мине — прийде й заплатить.

Од такого пророкування враз потепліло в грудях. ІЩиро вклонившись Юсуфові, Михайлик чкурнув — з хлопцями назад. Усі троє так залопотіли босими ногами по курній дорозі, що за ними знялася хмара пилюги, мов за чередою. Швець дививсь їм услід з дверей своєї халупчини і сміявся. Відколи пам'ятав себе Михайлик, Юсуф завжди жив у цій плосковерхій халупі, шив козакам усяку взувачку: й постоли, і юхтові чоботи, і дорогі червоні сап'янці.

Колись — казав батько — його знайшли тяжко пораненим у Великому Лузі. Три сотні турецьких вершників шукали дороги на Січ — і наскочили на козацькі чати. Після бою ледве півсотні кіннотників втекло назад, покинувши мертвих і поранених на галяві в плавнях.

Юсуф, підпливаючи кров'ю, лежав у високій траві, покірливо чекав смерті,— хто б там схотів рятувати недобитого ворога! Але їхав мимо старий козак Іван Васюта і зупинився — пожалів скаліченого. Крекчучи, поклав на свого коня, привіз на Січ і став лікувати по-своєму: заліплював рани павутинням, лив у горлянку горілку з порохом — і вперта турецька душа взяла гору.

Сім разів умирав Юсуф і воскресав знову, доки нарешті одужав. Тільки ходити добре не міг, шкутильгав, перекинувшись на лівий бік, тягнув перебиту ногу.

Через те й знайшов собі неважку роботу: зліпив халупу на околиці Січі й став шевцювати. Першим ділом пошив дідові Васюті добрі юхтові чоботи — міцні, доладні, щоб носив аж до смерті.

Ніхто не дививсь на Юсуфа скося. На Січі багато було сіромах з інших країв, кожен тікав у запорізьке товариство од свого лиха. Були по куренях і брати запорожців козаки-донці, були білоруси, поляки, болгари, чорногорці, немало траплялось татар і турків.

Якщо зайда приймав запорізький звичай, його вже не питали, хто він і звідки; аби тільки щирий був — козакував не гірше за інших.

...Доки звечоріло, Михайлик і з лука настрілявся, й з мушкета, й конем наїздився досхочу. Спершу хлопці стріляли — змагалися, хто краще влучить, а потім прийшли запорожці з ближнього куреня, привели коней і почали показувати школярам усяке козацьке штукарство: як на бігу сприсати коневі під черево, висіти вниз головою, вдаючи мертвого; стрибати в сідло, коли кінь мчить учвал, ставати йому на спину. .

Хлопці наввипередки тислися до коней, очі їм горіли, мов у вовчєнат: оце-то була козацька справа!

Михайлик штукарити вмів — навчився на хуторі. Аж дяк крякнув і погладив миршаві вуса, коли він вивіркою стрибнув із землі коневі на спину, перекинувся і звис із сідла вниз головою, метучи білявим чубчиком землю.

Оце-то кобзаренко! А так глянути — плохеньке, не дуже моторне.

За тими змаганнями трохи розвіявся смуток. Та вже смеркало, запорожці пішли з двору. Школярі повечеряли й стали вкладатися спати на подвір'ї. Хто хазяйновитіший, мостив постіль із сіна, що його призапасив та заховав у шкільній повітці; інші лягали просто на голій землі, поклавши під голову якесь шмаття або й кулак — по-козацьки.

Михайлика покликали до гурту Карно й Василь, і він, зрадівши, ліг коло них, наклався полою широкої свитки.

Низько над землею стелилося темне небо, рясно притрушене зірками, і великими, й малими, і зовсім дрібненькими. Час від часу котрась із них, не вдержавшись у такій тісноті, падала вниз, і тоді ніби аж чути було, як слідом за нею шиплять і потріскують дрібні іскринки.

Спати не хотілося. Хлопці вовтузились та борюкались, доки нарешті дяк, що теж ліг спати просто неба, не grimнув, що зараз візьме лозину. Але слідом за цим пустив такого хropaка, що школярі, які були припинили, знов пирснули сміхом.

-Хлопці, чули? Наш дяк болотяника тієї неділі бачив! — тоненько гукнув у темряві веселий голос.

-А не брешеш?

-Чого б то я брехав? От, їй же богу, при мені хвалився братчикам. Пішов, каже, смерком уздовж берега та й забрів у мочарі. Коли дивлюсь, каже, на купині чорний віл стоїть, похиливши роги. Я до нього — а він як закумка жабою.

-Отакої!

-Їй-богу! Щоб я пропав! Закумкав, каже, та й плигнув у трясовину, тільки бульки знялися.

Хлопці примовкли — повірили. Лише чорнявий отаман кахикнув якимсь непевно.

-А може, то вони випили трохи? — спитав задумливо. — Хильнули кварту, другу, мо' й більш: тут тобі й свиня соловейком затюхає.

Хоч дяк і справді любив хильнути чарку, проте школярі обурились. Кожен почав пригадувати, що чув, переказувати всяке чортovinня. Один колись домовика бачив у стайні, іншому привиділась при місяці русалка під вербою...

-Сидить і зелені коси чеше. Я — назад, назад, а вона як зарегоче та за мною. Якби не втік, — була б залоскотала.

Михайлик підсунувся ближче до Василя, що з ним лежав поруч. Він теж чув ще змалечку, що в хаті під припічком живе домовик, а в Дніпрі — зеленокосі русалки. Болотяник сидить у болоті, а схоче — в греблю сховається. У лісі — лісовик, у степу — вітряник. Як прогнівиться — такого вітру надме, що й худобу по— розганя хтозна-куди, й траву геть з корінням повириває.

"Просто диво, скільки навколо всякої нечисті, хоч сам Михайлик її ще ніколи не бачив.

-І нащо його проти ночі таке згадувати?! — сонно grimнув отаман. — Спіть, хлопці!

-А про Софію чули? — знову тоненько спитав голос у темряві. — Про церкву, що в Києві?

У Києві хлопці не були й про Софію не чули.

-А що ж то за церква?

-Отака... уся золота... Хрести золоті, бані золоті. Ще й стіни із щирого золота, — не запнувшись, вигадував оповідач. — Проти сонця глянеш — мерехтить, очі сліпить.

-Ну й що?

-Було, кажуть, у тій Софії таке свічадо коло вівтаря. Хто гляне в нього, загада — все чисто йому покаже — що було й що буде.

-А зараз є воно?

-Нема. Княгиня зозла розбила.

-Яка княгиня? Чого?

-А он чого. Пішов, кажуть, її князь на війну та й забарився. Вона зараз до того

свічада: "Покажи, де мій чоловік? Чи живий, чи, може, його в бою вбито?" Глянула — аж він у шатрі сидить, чарку п'є. І дівча— та-полонянки коло нього танцюють. Тоді княгиня по свічаду — брязь! "А щоб ти,— каже,— пропало із ним разом!"

-Ото дурна княгиня.

-Чом не дурна...

Михайлик заплющив очі, зітхнув. От коли б зазирнути в те свічадо, спитать: "Куди пішли батько? Коли прийдуть?" — воно б, мабуть, показало.

Золота церква попливла до нього в темряві, гойдаючи золотими хрестами. З дверей виглядала розлючена княгиня. Десь узявся сон, вдарив волохатою лапою раз, другий; Михайлик і незчувсь, як заснув.

НА БЕРЕЗІ ДНІПРА

Березневе сонце ганяло зайчиків по калюжах, топило все, що бачило, в теплій, ласкавій повені. Калюжі висихали просто на очах, вже тільки одна, глибока, лишилася за шкільною повіткою.

Михайлик сидів на трухлій колоді, сумно водив по калюжі лозиною. Не хотілося по обіді йти в пропахлу задухою комірчину, що вже добре надокучила за зиму, не хотілось нічого. Очі хлопцеві обвело синіми кружалами, щоки запали. Далася взнаки скупа на харчі зима, а найбільш туга: батько Мехтод не прийшов і досі.

Минули осінні зливи й недовгі степові морози, вже й шука розбила хвостом тонкий лід на Дніпрі, й попливли кудись у море брудні розмоклі крижини, а про нього як не було, так і не було чутки.

На різдво, коли школярі ходили колядувати по куренях і за звичаєм спершу пішли з колядками до кошового,— Бородавка немовби не примітив Михайли— ка. Завісивши очі кошлатими бровами, слухав, як виводять хлопці стародавньої колядки, припасувавши до неї його власне ім'я:

Ой під сосною, під зеленою Військо стояло, ладу не знало.

Пан Яків прийшов,

Лад війську знайшов.

Шаблями орав, стрілками сіяв,

Стрілками сіяв, лучком волочив...

Як одколядувалися, наказав джурам обділити школярів медяниками й грішми. І раптом кивнув пальцем Михайликові:

-Ну, як там — нема ще батька?

-Немає...

І спробував заглянути в колючі сірі очиці,— може знає, де? Може, скаже? Але очиці знову сховалися за бровами.

-А як там: аз, буки товчеш?

-Еге...— Михайлик хотів був сказати, що вже й склади вчитає, але злякався — промовчав.

-Ну-ну, товчи. Може, дяком будеш. А не схочеш дяком — приходь, візьму за джуру. Он бач, які в мене мордані,— хоч на ярмарку продавай! — кивнув на п'ятьох рум'яних,

здорових хлопців, що стояли коло нього, згорда поглядаючи на школярів.

Оце тільки й почув Михайлик. І такий узяв його смуток — хоч умирай! Даремно утішав себе, що, може ж таки, батько десь дуже далеко, не помандрує степом у мороз та хуртечу. Але тільки розтане сніг — прийде. Це вже напевне.

І от — немає...

-Кобзаренку! Гей, кобзаренку! — покликав знайомий голос*

-Карпо! Вже, мабуть, щось таке з Василем надумали. Його шукають.

Дві голови в потертих шапках заглянули за повітку.

-Чого сидиш, як пугач? Гайда на Дніпро!

-А дяк?

-На базар подався.

І не чекаючи, що скаже Михайлик, ухопили його за рукав, потягли за собою.

Ледве всі троє звернули у вузьеньку вуличку, що бігла вниз між плетеними з лози хатами-куреньями до січової брами, дорогу їм заступила незвичайна юрба. Попереду статечно прямувало двоє козаків з білими пшеничними калачами під пахвою. З кишені в кожного злодійкувато виглядала зелена гранчаста пляшка.

З ними, насупившись, ішли суддя, писар і сивовусий отаман переяславського куреня, а позаду ще десятка півтора братчиків.

-Ой хлопці! Це ж оті козаки на суд ідуть! — зашепотів Карно, відразу забувши про Дніпро.— У курінного були, в судді були. А це вже, мабуть, до кошового. Гайда, побачимо!

-А не проженуть?

-Проженуть, то й проженуть.

Проте школярам таки пощастило втиснутися в глиняний будиночок кошового слідом за юрбою. Низько вклонившись, два козаки підійшли до столу, за яким сидів Бородавка, поклали калачі, поставили пляшки з горілкою.

-Чолом, батьку! Кланяємось тобі хлібом-сіллю!

-Чолом, панове молодці! Спасибі за хліб, за сіль! — стримано відповів кошовий.— А яка ваша справа?

Обидва відразу почервоніли до самих чубів, вовком глянули один на одного. Але замість них заговорив суддя:

-Се, батьку, з Самарської паланки, з Вовчого хутора козаки-гречкосії, сусіди: Тиміш Мовчун та Пилип Задирака. Прийшли позиватись,

-За що позов?

-Розсуди, батьку! — враз загомоніли обидва, але Бородавка опустил важкенного кулака на стіл.

-Ану, тихо! Звичаю не знаєте! Хай суддя каже!

Мов нічого не сталося, суддя вів далі: Вчинено позов у тому, що вищеречений Пилип Задирака зайняв Мовчунових п'ять корів у спашу...

-І лошицю! — тонким голосом докинув Мовчун, ще дужче наливаючись кров'ю.

-Із лошицею... і трима гвалтом ону Мовчунові не повертаючи...

-Бо він, вражий син, за спаш не дає! — вперто прогудів Задирака.

-І не дам, хоч лусни! — знову верескнув Мовчун.— Де ж таке в світі чувано? За спаш — півтора злотих!

-А ви, панове молодці, в полковника свого у паланці були? — стримуючи себе, спитав кошовий.

-Були.

-Що ж він вам присудив?

-Присудив пан полковник Глоба,— далі, наче пописаному, став вичитувати суддя,— щоб Мовчун Задираці злого за спаш заплатив, а вищеречений Задирака повернув Мовчунові п'ять корів із лошицею. Леч[8] Задирака й Мовчун тим не вдовольнилися і вдалися на Січ, щоб курінний отаман їх розсудив.

Однаково менш як півтора злотих за спаш не візьму! — мотнув головою Задирака. — Цілісінький лан озимини бісова худоба витолочила.

Тут уже обличчя кошового почало набрякати кров'ю.

-А твоя яка рада, пане отамане? — вдався до курінного.

-Добре пан полковник розсудив.

-А твоя, пане суддя?

-І моя така рада.

-Ану, кажи, Мовчуне: будеш платити?

-Та воно, батьку... як півзлого — заплачу. А злого — це ще й багато...

-А я худоби не поверну.

-Ну, то я ж вас помирю зараз, бісові діти! — гримнув Бородавка, вже не стримуючи гніву.— Будете знати, як нам голову морочить отаким паскудством! А гукніть там, хлопці, кого треба! — кивнув джурам.

На порозі стали два здоровані з оберемком кий.

Козаки почухали потилиці, презирнулись.

-То я, батьку, вже той... ніби й згоден...— ніяково пробубонів Задирака.— Хай уже платить, скільки там присудили, коли таке діло.

-Авжеж, авжеж, заплачу! — поспіхом притакнув Мовчун.— Звісна річ, присудили — треба платити!

-Е, ні, було б зразу такої співать! — махнув рукою кошовий.— Ану, всипте їм, братчики, по п'ятдесят кий, щоб наперед не брикали!

Не чекаючи, що буде далі, Михайлик прожогом шугнув у двері. Він не міг дивитись, як б'ють, хоч бачив не раз,— на Січі карали суворо. Козака, котрий украв щось, в'язали на майдані до стовпа, клали поруч кий, ставили цебро з горілкою. Кожен, хто минав стовп, вихиливши коряк горілки, одважував прив'язаному києм по спині. Не кожен витримував цю кару.

Боячись, що почує крик і стогін, Михайлик так біг що Карпо з Василем ледве наздогнали його коло земляного валу.

-Ти чого втік?

-Того, що втік. Били їх?

Не били. Як почали проситися, як почали — кошовий пустив. Удруге, каже, не приходьте: отоді вже не помилую!

Крізь прочинену браму, обабіч якої виглядали з бійниць невеликі гармати, хлопці збігли вниз, до Дніпра.

І враз зупинились, примовкли. Ліворуч, скільки оком скинути, курили над водою димки багать. Кипіла смола в казанах, стукотіли дерев'яні молотки: весь берег був укритий байдаками. Козаки шпаклювали їх клоччям, заливали смолою, в'язали з обох боків оберемки сухого очерету, щоб тримав байдака на воді. Де ж узялося стільки човнів? Коли Сагайдачний спалив старі, на березі не лишилось нічого.

Школярам розбіглися очі; вони переступали з ноги на ногу, мов застояні лошата, не знаючи, куди гайнути.

З усіх горбів поспішали в Дніпро квапливі струмки й струмочки — бігли, стрибали по камінцях, наче боялися спізнитись. Чорні вільхи при березі вкрилися жовтавими хробачками цвіту; над ними уже гули зголоднілі за зиму бджоли. Теплий вітер збивав із вільх пилок, ніс хмаркою, притрушував воду.

Пахло так, що голова наморочилась: смолою, димком, талою землею, водою, першим весняним цвітом.

Карпо перший звернув праворуч, махнувши рукою:

-Гайда, хлопці, по щавель, бо аж за душу тягне.

-А дяк?

-І так, і так битиме.

Трохи далі, де старі груші й осоки трохи розступалися, даючи простір сонцеві, була невеличка луговина. Тут лізли з масної чорної землі вологі голочки трави, жовтіли зірочками якісь немудрі квіти, зеленів навколо торішніх іржавих китиць дрібний молодий щавель.

Хлопці допалися до нього, мов до ласощів, жадібно визбирували по листочку, жували із смаком, доки язика не звело оскомою. Гризли м'які стебельця пирію, пробували навіть рвати гіркувату суцвіть з вільшняка, дивуючись, чого до неї липнуть бджоли. Після зимової голоднечі справді тягло за душу.

Отак мандруючи попасом, і незчулись, як добрели до затишної балочки. Тут стояв під гіллястим берестом рибальський курінь, а коло нього сохли сітки й ятери, диміло вогнище. Почувши хлоп'ячі голоси, з куреня вийшов однорукий дідусь.

Оце які гості до мене! Здорові були, козаки! Юшечки закортіло?

Усі троє презирнулися. Ох, як їм страшенно захотілося їсти! Юшки, затірки, абичого! Бісів щавель тільки дужче розбуркав голод.

А де ж ота юшка, діду? — не витримав безсовісний Карпо. Михайлик аж спаленів від такого зухвальства.

Збляклі дідові очі сховалися в зморшках веселої посмішки.

Зараз, зараз буде юшка, онучку. Скоachte-но котрий по воду, а я піду рибки принесу.

Ухопивши чималу дерев'яну коновку, Михайлик побіг слідом за дідусем — набрати води з Дніпра. І враз остовпів. Дід зупинивсь над водою, тонко свиснув: з-під

облизаного хвилями каменя визирнула мокра коротковуха голова з ріденькими вусами. Блимнула на діда й сховалася знову. Під водою завирувало, заклекотіло, побігли широкі кола. З пінявого шуму виринув гнучкий коричневий звір з великою щукою в зубах. Скочив на берег і поклав її до ніг дідові.

-Молодця, Бунько, молодця!

Старий погладив мокру, лиснючу спину, вкинув щуку в лозового кошика, свиснув ще раз — звір слухняно шугнув назад, у воду, по дорозі зашипів на Михайлика, як кішка. Той аж підскочив.

-Діду! Ой діду! Що воно?!

-Видниха [9] — не бачиш хіба?

-А чого ж вона вам рибу ловить?

-Навчив — того й ловить.

Незабаром у казанку, почепленому над вогнищем, вкипала юшка. Дід укинув у неї жмені зо дві пшона, затовк салом. Пішов такий дух, що голодні школярі тільки зітхали.

Коли дід висипав юшку в дерев'яні ваганки, поставив на пеньку — заходились коло неї, як голодні вовчєнята. Хоч як намагалися їсти помалу — миттю висьорбали все, вишкрябали кожну пшонинку, обсмоктали кожну риб'ячу кісточку.

Устали, низько вклонилися.

На здоров'ячко, хлопці! Не йдіть ще, посидьте трохи.

Іти й не хотілося. Так добре було біля дідового вогнища, так затишно віяло теплом. Навіть видниха Бунька зважилася нарешті вилізти з води й лягла мокрим клубком коло дідових ніг, не забувши пирхнути на хлопців.

Дід смоктав люльку.

Ви, дітки, приходьте колись у неділю. Поїдемо човном у плавні,— там звіра того, птиці — сила тяженна. Побачимо, як олень воду п'є, як лебідь гніздує. Хутко й прилетять. Он уже гуси з вирію вертають. З гори, з синьої височини, долинуло далеке жалібне гелготіння. Летіли перші гуси, скаржились на втому, перегукувались між собою.

Михайлика наче вдарило в груди. Невже ж таки батько не йде додому? А може, ішов, ішов, та й підбивсь у дорозі? Звернув на хутір до діда Матвія, лежить там недужий, ніхто й не перекаже. Коли так — треба тікати на хутір.

ТИХА ВОДА ГРЕБЛІ РВЕ

Коли Михайликові щось западало в голову, він уже від того не відступався: хоч би там змії на дорозі сичали — все одно робив своє.

Відколи побували в діда Йвана, він блукав, мов сновида. Карно й Василь тільки співчутливо кректали, дивлячись, як вганя в нього дяк розум лозиною, бо Михайлик, утупивши невидючі очі в граматку, вичитував з неї бозна-що: замість "іже" казав "ріже", замість "убо" — "нубо", а ще ж недавно міг прочитати по складах хоч яку тяжку сторінку й усі псалми, надруковані в граматці, знав напам'ять.

Ще гірш було в церкві, де школярі співали на криласі, а Михайлик заспівував.

Коли він дзвінким голосом завів замість "Отченашу" — "Богородице, діво, радуйся",

дяк щосили ухопив його за вухо й випхав геть з церкви, а в школі обламав об нього замашну лозину й наказав, не вечерявши, одбивати сто поклонів навколiшки.

Отут і спало Михайликові на думку — втекти зараз! За ці дні він усе обміркував і прикинув: насамперед треба бігти до діда Йвана — просити, щоб перевіз на той берег. Хоч на Січі є переправа, та ну ж як перевізники бачили його із школярами в церкві? Ще прискіпаються,— куди йдеш та чого тікаєш? Тільки цього ще бракувало.

Цілу ніч пролежав з розплющеними очима, слухаючи, як сонно дихають хлопці й наче в бочку лунко хропе дяк. А як почало сіріти у віконечках, звівся, вхопив наготованого звечора клумачка, запхнув у нього пошиті Юсуфом нові чобітки, що їх узував учора до церкви, намацав шаблю й лук, що завжди лежали в узголів'ї, і, ступаючи нечутно, як кішка, вимкнувся на подвір'я.

Ще ледь-ледь розвиднялося; туман з Дніпра вкутував усе вологою рядниною. У сірому тумані по всій Січі різноголосо перегукувалися півні — провіщали світанок. У кожному курені був свій півень; був і в них у школі, та голодні хлопці з'їли взимку.

Михайлик затамував подих, прислухався, чи не чути шамотні позаду — й щодуху кинувся бігти. Босі ноги самі вгадували дорогу, не чули болю, коли в п'яти кололи камінці, не чули мокрого холоду, коли з розгону ляпотіли по калюжах.

Він перебіг порожній, сонний майдан, помчав униз, до січової брами, і враз шугнув за ріг якоїсь халабуди, причаївся. Од брами долинули голоси: то вартові перемовлялися між собою. Тут, у дерев'яних сторожових вежах, день і ніч стояла варта, пильнувала, хто йде, хто виходить,— на Січі завжди стереглися ворожого нападу.

Годі було й думати проскочити на берег нишком, до того ж брама була замкнена до ранку.

На щастя, десь од базару зарипіли вози — певне, виїжджала чумацька валка.

Дякуючи їй у думці, Михайлик почекав, поки під'їхала до брами перша мажа й басовитий голос гукнув: "Свої! Свої! Пропускайте, хлопці!"

У відповідь зарипіла хвіртка: певне, вартовий вийшов глянути, хто їде. Вищали колеса маж, ляскали довгі чумацькі пуги, гарчали собаки, що бігли за ма— жами. Сонні, хрипкі голоси підохочували волів: "Ану, гей, Рябий!", "Гей, Шутий!" Десь на передній мажі пронизливо закукурікав півень.

Одне слово, знявся такий гармидер, що Михайлик безбоязно рушив до брами.

Ніхто й не помітив, як він проскочив у хвіртку й чкурнув берегом попід деревами.

Хоч сонце ще тільки намірялося сходити, дід Іван вже порався коло вогнища. Без великого дива вислухав, що, заникуючись, пробурмотів Михайлик. Вийняв люльку з рота, кивнув головою.

-До батька, кажеш? А дяк не шукатиме? Михайлик не вмів брехати.

-Та вже ж, мабуть, шукатимуть. Без того не обійдеться. Та я однаково втечу, хоч би там що. Батько ж на хуторі... Хворі лежать...

-А ти звідки знаєш? Переказували тобі?

Михайлик уперто мотнув головою:

-Знаю...

Дід — добра душа — не став розпитувати далі.

Витяг з казана половину вареного сома, шматок дав Михайликові, решту загорнув у полотняну ганчірку, разом із щіпкою грудкуватої чорної солі,— йому на дорогу.

-Як я тебе на той берег перевезу — не заблудиш, до степу втрапиш?

-Може, якось і втраплю. Ми з батьком завжди вище човном переїздили. Тамечки, де переправа. Тільки ж тудою, мабуть, не треба...

-Гаразд, я тебе сам проведу.

І ледве зійшло сонце, повіз Михайлика човном на той берег, у Великий Луг, у плавні. Тут плуталися одні з одними набряклі весняною повинню дніпрові протоки й рукави, в які ще бігли десятки степових річок і струмків. Між ними купали у воді замулене віття старі верби, берести, осоки й стояв підшитий оситнягом високий, як мур, сухий очерет, де вовтузилося, крякало, пищало, гелготіло, висвистувало незліченне водяне птаство.

Михайлик одразу побачив, що не втрапив би тут сам ніколи в світі. Проте дід Іван раз у раз показував йому то на якусь притоплену гать з гілля й очерету, то на товсте дерево, зрубане кимось і перекинуте з берега на берег. Сам він — дарма що однорукий — вигрібав одним весельцем на диво спритно, перепливав з рукава в протоку, з протоки в мілке, поросле верболозами озерце, не згірш од тих качок і крижнів, що пірнали у воду близьенько од його весла, кумедно задираючи вгору синьо-зелені й рябі хвостики.

Голова обертом ішла од цієї плавби, од зрадливих очеретів, що виростали з води просто на очах, заступали, плутали дорогу, хоч дід якось завжди протискувався поміж ними своїм вертким, видовбаним з липи човником.

Правду казали, що Великий Луг Січ стереже: вже кілька разів турецькі сотні, намагаючись пробитися човнами на Січ, гинули в цих хащах. Недурно ж козаки тут ховали од ворожого ока свої чайки й навіть військовий скарб — золоті гроші й зливки золота, насипані у величезні глеки й горщики й утоплені в потайних місцях.

Через те очерети жартома звали на Січі "Козацькою скарбницею".

Але Михайлик мовчав, не розпитував нічого. Сидів, скоцюрбившись у човні, вихлюпував корячком воду, що підступала до змерзлих, підкорчених ніг. Дід Іван часом поглядав на нього, моргав бровою: "Не журись, козаче: ще мед питимеш!"

І справді, клятущі очерети раптом розступилися, одкривши мілке, широке плесо. Човен став грузнути в мулі. Дід помацав дно веслом, підкачав шаровари й скочив просто в мул, за ним — Михайлик. Обидва побрели по грузькій холодній твані, тягнучи за собою човна. Дно почало тверднути, в обличчя, пробившись між деревами, війнув теплий луговий вітер. Дід припнув човна до верби, повів Михайлика прибережними хащами, хоч той і відмагався, що тепер уже сам знайде дорогу.

Дорогу, може, й знайдеш, та коли б звір який не напав у березі: вепр-одинець або тур... Вони сюди на водопій ходять, десть тут у них тирлище[10]

Михайлик тура не бачив ніколи.

-А який він, діду?

Отакий, як бугай, тільки дужчий — здоровезний, чорний, кошлатий. Як біжить —

нікому не звер— та. Ведмедя ногами розтопче, вершника з конем на роги вхопить і кине.

Проте ні вепра-одинця, ні лютого тура вони не стріли. Лише за кущами в болоті щось дуже рохкало і чвакало: певне, дика льоха з поросятами рилася там у тванюці, та здалека, з хащі, раз долинув схожий на грім, лютий, хрипкий рев. Дід сказав, що то, мабуть, тури в березі б'ються між собою.

Потроху й дерева почали розступатися; ледь примітна, невідомо ким — звіриною чи людьми — втоптана стежка вивела з чагарів у степ.

Дід показав на могили вдалині: —Отам, коло них, і шлях. Мандруй собі помаленьку. Ординців не бійся: вони, доки трава не виросте, не дуже в степ вихоплюються — козаків бояться... Лихої людини стережись: побачиш — хто йде або конем їде — звертай з дороги.

Михайлик од щирого серця поцілував дідові руку.

-Спасибі вам, дідуню!

Дід одмахнувсь.

-Нема за що... Іди здоров, козаче!

Кивнув на прощання й зник за деревами.

На хвилину зробилося сумно й порожньо. Іти б та йти з дідом до самого хутора! Але з неба лилася така ласкава синь, жайворонки так гарно бриніли на своїх тонесеньких сопілках, що на серці мимоволі полегшало. Михайлик рушив уперед, стрибаючи з купини на купину, бо під ногами на вологій луговині ще хлюпотіла вода. Проте далі ставало сухіше, збита на повсть суха торішня трава добре тримала ногу.

На протряхлих горбках і горбочках уже стовбичили бабаки: згорнувши лапки на грудях, пересвисту— валися на весь степ — змагалися, хто голосніше. Михайлик не витримав, поцілів одного свистуна грудкою; той, пискнувши з обурення, вайлуватو беркицьнув з горбочка в нору, засвітив товстим задком, мало не перекинувся.

Зачувши людину, з байраку вибіг дикий жеребець — мишастий, з великою головою. Кошлата шерсть на ньому збилася, коротка грива стояла сторч. Скосив наляте кров'ю око, тупнув для постраху.

Михайлик заклав два пальці в рота, пронизливо свиснув — жеребець тільки зневажливо форкнув у відповідь. Вгадав, нахаба, що нема кого боятися,— спокійно потрюхикав собі назад у байрак, де випасавсь його табун — десяток худих кобил з лошатами.

З-за порослого терниною горбочка черідкою вийшли великі сірі птахи-дудаки, помандрували кудись на довгих жилавих ногах, квокчучи, як кури.

Степ був дикий, неходжений, звірі й птахи людей бачили рідко, через те й не боялися.

Навколо озерцями голубів ряст. Михайликові згадалося, як дід Матвій навчав їх з Івашком: побачивши перший ряст, тупни по ньому ногою й скажи: "Топчу— топчу ряст, дай боже потоптати й на той рік діждати!" — тоді проживеш довго. Але топтати гарні кучеряві квіточки було шкода, він обминав їх, ступаючи навшпиньки.

Далі на сонці, скільки оком скинути, набиралися барви тугі пуп'янки красенів-тюльпанів. От-от зацвітуть, і стане степ ще веселіший — золотий і червоний, як писанка.

Вітер збирав пахощі з кожного зела, лив просто в груди, додавав сили. Раптом повірилося, що все буде, гаразд. Михайлик ішов, ішов та й заспівав на весь голос.

А до могил справді було неблизько, добре заболіли ноги, доки нарешті вийшов на шлях — дві колії, накочені в сухій траві. І тут подув вітру приніс звідкись собачий гавкіт, рипіння коліс: позаду їхали вози. Михайлик забув і про втому, хутенько виліз на могилу, глянув з-під долоні. Так і є — верстов за дві або й за три звідси шляхом сунула валка.

Чи не ті, бува, чумаки, що сьогодні вдосвіта виїздили з Січі? Він їх за поспіхом і не роздивився.

Михайлик сів на схилі, з'їв дідову сом'ятину й став дожидати. Коли валка під'їхала до могили, зійшов на шлях, уклонився.

-Добридень, пане отамане! Добридень, панове чумаки! Помагай вам боже!

-Добридень і тобі, хлопче! — статечно відповів чумацький отаман, що в постолах, у чорній, вивареній У дьогті полотняній сорочці й шароварах ішов поряд із своєю мажею. На передку в мажі сидів прив'язаний за ногу червоний, як жар, півень.

Великий білий собака, весь у реп'яхах, що навіки в'їлися в брудні кудли, загарчав на Михайлика, прищуливши вуха. Йому враз відгукнулися усі чумацькі кудлаї, що, мов прив'язані, бігли позаду за мажами. Отаман свиснув собакам, щоб угамувалися.

-А ти ж куди це мандруєш, хлопче?

-У зимівник... На Дубову Балку...

-На Дубову Балку? То нам по дорозі. Як хоч, ходім з нами.

-Ще б пак не хотіти!.. Хлопець щиро подякував і рушив збоку, й собі свиснувши кунделеві, що сіпнувся був до нього, обняхав і раптом злагіднів, побіг поруч, намагаючись тернутись кудлатим боком об ногу.

Михайлик ішов і роздивлявся: йому все було цікаво.

Знати, що валка недавно в дорозі: воли ситі, ще не підбилися, ідуть собі повагом, гойдаючи довжелезними рогами, наче намірились отак чапати аж на край світу... Коло них так само неквапно простують чумаки, смокчучи люльки. Балачок не чути: хіба коли-не-коли озветься хто словом до сусіди й той відповість — помалу, скупю. Не диво: такий світ разом сходили, вже про все перебалакали...

Отаман іде попереду, зсунувши на потилицю шапку, оббіга степ очима — чи не скачуть де по здобич харцизяки, а може, й ординці... Хоч зараз і рання весна, а проте стерегтися треба.

Коли що — де не візьмуться мушкети й луки: сховаються чумаки за свої мажі, будуть одбиватися по— козацьки. Кожен стріляти вміє й списом колоти не згірше — на всіх мажах стирчать з-під ряден довгі ратища. Під ряднами — паки, мішки, бочки: везуть чумаки на продаж з Січі в Крим хутра, шкіри, віск і мед, а назад повезуть сіль і солону рибу, це річ відома!

В отамановій паровиці роги взолочені, а на рогах — свічки. Чого б це? І враз згадалося: в неділю ж Великдень! Запалить отаман свічки, й стрінуть чумаки свято в дорозі: їм, мабуть, не вперше...

Отаман оглянувся, кивнув Михайликові, щоб ішов поруч.

-Ти, хлопче, от що скажи: ти звідки мандруєш?

-Та з Січі ж.

-А на хутір чого?

-Бо в мене батько там... Хворі лежать...

Ох, як зараз Михайликові щиро вірилося, що так воно й є!

-А батька як звуть?

-Мехтодом...

-Він не кобзар часом?

-Кобзар...

-Одноокий?

-Одноокий...

-Гм...

Отаман пильно глянув на Михайлика й знову замовк надовго.

А сонце тим часом котилося й котилося вгору і вже припікало добре.

Коло шляху стирчали дудки сухого чорнобилю. Михайлик знічев'я зірвав одну й став робити сопілку. Ламка стеблина кришилася під ножом, ніяк було прорізати дірочку.

-Е... е... кобзаренку, хто ж то із забудька сопілки робить? Бузини треба або й ліщини.

-А чого — забудько? Це ж чорнобиль.

-А того, що байка така є...

Михайлик зітхнув з жалем: мабуть, не розкаже.

-Але отаман несподівано зласкавився.

-Та воно старі люди кажуть... їхали чумаки, як оце ми, з Січі до Криму й стали в степу на попас.

-Один чумака характерник був — чаклун. Одійшов од табору, свиснув: де не взялося гаддя, сповзлося до нього. Він трохи гадюк спіймав і в казан укинув. Змив водою раз, змив другий. Всипав пшона й зварив кашу...

-З гадюками?!

-Не перебаранчай... Зварив кашу й став їсти. А хлопцеві своєму, — з ним хлопець був, як оце й ти, — каже: "Ти ж гляди, не куштуй моєї каші!"

-А хлопець?

-А хлопець — як хлопець... Узяв казана, пішов на річку мити. Бачить — на дні, може, з ложку лишилося тієї каші, та й виїв нишком.

Коли чує: будяк на березі гойдається й говорить: "Я осьдечки, гляди ж не ступни на мене!"

Нахилився до води, а рибка як хлюпоне хвостом: "Ой, тікаймо, сестрички, бо зараз

упіймає!"

Пішов берегом — бачить кобилу з лошам. Кобила зайшла у воду, а лоша боїться. То вона йому: "Гм... гм... бреди: тут неглибоко..."

Хлопець і засміявся. Аж гульк: чумак іде. "Ти чого смієшся?" "Та з кобили..." "А чи я ж тобі, вражий сину, не казав: не куштуй моєї каші!"

Зірвав дудку чорнобилу, облупив і дав йому. Хлопець з'їв і про все забувся...

-А як суху?

-Що — як суху?

-Як суху з'їсти — теж забудешся?

-Ні, суха, мабуть, не допоможе. Молоденької треба, свіжої...

Поки йшли поруч, Михайлик не раз ловив на собі погляд отамана, здивований і якийсь непевний. Проте, захоплений своїми думками, не дуже звертав на це увагу.

Через деякий час він озвався знову:

-Пане отамане!

-Га?

-Можна — спитаю?

-Питай, коли треба.

-Ви ж оце в Крим ідете?

-Адже чув: у Крим.

-То орда ж вас повбиває...

-А за що ж нас вбивать? Ми ж не військо — чумаки: не воювати — торгувати їдемо.

Михайлик здивувався. Отаман вибив люльку об полудрабок.

У нашім степу, бува, й нападуть буджаки або й ногайці: вони сюди з Дністра та з Дону по здобич ходять, а як доїдемо до Перекопу, там уже сотник з Кримської орди дожида — з ханським ярликом або з буздиганом...

-А що то — буздиган?

-Як топірець такий, часом і позолочений. І печатка ханова при йому на листку — щоб ніхто не займав нас у дорозі. А як коли бува, що й варту дадуть,— скаче з нами до самого Криму...

Михайлик замовк, міркуючи над почутим, — аж здригнувся, коли на отаманській мажі пронизливо кукурікнув півень. Отаман глянув на сонце.

-Обідать, хлопці!

За обідом посадив коло себе Михайлика, дав на присмаку здорову часничину.

-їж, хлопче, великий будеш!

Хоч того й припрохувати не треба було: вминав чумацьку кашу з салом і сухою таранею — аж за вухами лящало.

Коли по обіді рушили в дорогу, Михайлик одразу прикинув, що до вечора валка не дійде до хутора, заночує в степу. Так воно й сталося...

І знов отаман не відпустив його від себе: постелив кожуха коло своєї мажі, кинув другого, щоб накривсь. Як ліг Михайлик на пропахлу вітром і димом вовну — одразу зморила втома; заснув, наче у воду впав... Та серед ночі наснилося щось важке — він

прокинувся, здригнувшись.

Чиясь рука вкутувала його кожухом, хрипкий голос приказував:

-Розкидався, що й кожух малий... Спи, знайдо!

Сну мов не бувало. Михайлик підхопився, сів.

-А чого то ви, дядьку, мене знайдою кличете? — спитав, як колись Івашко.

Отаман зніяковіло кахикнув, ніби спійманий на гарячому.

-Отакої... Що це тобі вчулося?

-Ні, не вчулося... Чого?

Той помовчав.

-А того, що я знайшов тебе...— буркнув несподівано.

-Ви, дядьку?! Коли?! Де?!

-Отут десь і знайшов у ковилі, недалечко. Саме орда на Україну набігла й назад вертала, ясир гнала цією дорогою. Я б тебе оце зараз і не впізнав, та, бач, родимка в тебе над бровою: по ній вгадав.

-А чого ж мене кинули?

-Недужий був. Квилив, мабуть, матір сушив. Вихопив який ординець з рук і жбурнув у ковилу, щоб не було мороки...

-А вона?

-Хто? Мати? Та нікуди ж — у неволю погнали. На тобі тільки хустка була рябенька. Десь-то встигла з голови скинути, запнути, щоб сонце не спалило.

Михайлик зарився обличчям у вовну кожуха. Он як було! Он як! Він і не чув ніколи...

-А де ж зараз моя мати? — спитав здушеним голосом.

-А хто ж її зна, сину? Хіба вгадаєш?

І така туга запекла серце, що Михайлик вже не міг заснути. То перевертався з боку на бік, то вставав, дивився на зорі — на Волосожар, на Чумацький Шлях: коли вже почнуть бліднути?

Як рушила валка в путь ранком — не йшов, біг попереду.

Он уже й хутір вдалині й хутірський табун ходить попасом коло могили, скубе травичку. А хто ж то по— верта од табуна, скаче до шляху білим конем, хльоскаючи довгою пугою, придивляється, мов собі не вірить?

-Івашку! — гукнув Михайлик на весь степ.

Той скочив з коня, побіг назустріч. Ой же як схуд, вигнався за зиму! Червоний шрам з-під шапки — до самої брови.

-Івашку! Батько Мехтод у вас?

-Батько Мехтод? Ні, немає...

-Де ж вони?

Михайликові й руки опустилися...

НА МОРІ

...Що на морі Чорному, На камені білому Сокіл-білозорець Квилить-проквляє.

От уже котрий день не йде з голови давня-предав— ня, сто разів співана дума...

Михайлик, зіщулившись, сидить коло облавку, великими смутними очима поглядає на море, дивується, що це він пливе з братчиками в похід. Одна за одною біжать без кінця й краю зелені, мов скляні, хвилі, здіймаються горбами; нема серед них білого каменя, не видно й сокола-біло— зорця.

Летіли слідом чайки — кигикали жалібно, ніби прощалися, але й вони відстали, не схотіли, мабуть, залітати далеко в море.

Михайлик знов і знов перебира в думках, як усе сталося. Тоді, на хуторі, він мало не стерявся, хотів бігти зараз же на Січ — допитатися в кошового, де батько, але дід Матвій відрадив. Батько, сказав, пішов у дуже далеку дорогу,— може, прийде до літа, а може, й ні...

А як зовсім не прийдуть? — спитав Михайлик тремтячим голосом.

Дід Матвій зітхнув:

-А ти не думай. Прийде!

І тут закурив дим у степу. Всі хуторяни сипнули за ворота й спинилися мовчки. Один за одним здіймались чорні стовпи на обрії. Козацькі бекети запалили смоляні бочки на могилах: то був знак, що Січ скликає козацтво в похід. І справді, ще до смерку примчав гонець з сусіднього зимівника, сповістив, що кошовий Бородавка рихтує вісімдесят байдаків — іти морем на Туреччину; охочі хай скачуть зараз же на Січ, товариство відпливе за три дні.

Дев'ятеро молодих козаків поскакало вранці з хутора найбистрішими кіньми, десятим скакав Михайлик. Не було б, кажуть, долі, та лихо допомгло: він зразу надумав, що робити...

Івашко ридма ридав, просився й собі, але дід відрубав: ні! Коли, мовляв, дурний розум виб'ю, тоді пушу, а Михайлик,— нічого не вдієш,— хай уже їде!

Баскими кіньми духом домчали до перевозу, поромом перехопилися на той берег.

На березі ніде було пропхатися: вся Січ вийшла вантажити байдаки. Козаки котили по дошках бочки з водою, з сухарями, з пшоном, з сухою рибою, з порохом; тягали невеличкі гармати-фальконети, приладновували їх на облавках по чотири, по шість на човен. Курінні отамани стояли над душею, квапили братчиків, хоч ті без того із шкури пнулися: часу лишалося обмаль.

Хлопці одразу відстали, пішли шукати Канівський курінь, що з ним мали йти в похід, а Михайлик став протискуватись між козаками, виглядаючи Бородавку. Осьде він — ходить по мокрому піску, обдивляється припнуті до паколів навантажені байдаки, що глибоко осіли в воду.

Широке обличчя схудло, вилиці випнулися, малі очиці горять колючим, сухим блиском.

Зненацька Михайлик розгубився. Як його підійти? Прожене, знайшов, скаже, час... Та, ніби відчувши його погляд, кошовий оглянувся. Тінь посмішки скривила пошерхлі губи.

-А, це ти? Про батька питати прийшов?

Знову, як тоді, стало гаряче всередині.

-А ви скажете?

-Не скажу, бо й сам нічого не знаю. Щось інше спитай... Мерщій тільки: бачиш — ніколи.

І враз Михайлик наважився: наче стрибнув униз головою у воду.

-Пане отамане... Ви ж мене отоді... за джуру хотіли...

Кошовий звів угору кущуваті брови.

Надумався — саме впору. Позавтраму ж відпливаємо.

-Я з вами...

І злякався: от зараз гримне! Але ні — глянув, мугикнув:

-Мені скигліїв не треба.

-Я не скиглій!

Знов — хтозна-чому — колючії очиці потепліли.

-Ех, ти... козак. Гаразд уже! Скажи там моїм хлопцям, що пливеш зі мною. Або ні: біжи перш погукай мені Супруна Мусія — курінного з Калниболот— ського — знаєш?

І до вечора зраділий Михайлик бігав, кликав то курінних, то сотників, ходив скрізь за кошовим, як прив'язаний, боявся присісти на піску відпочити.

І от — пливе в морі. Вже не батьків син — козацький джура. Тридцять весел зліта вгору одним помахом, падає, не хлюпнувши. Веслярі гребуть щосили, тільки краплі поту скочуються на вуса.

Байдак сидить у воді глибоко: сім десятків козаків у ньому й вантажу багато, якби не в'язки очерету, досі б уже й хвилю черпнув. Проте мчить, як вітром гнаний, хоч вітерець — вологий, солоний — ледве подихає.

Решта байдаків розсипалася без ладу, плывуть — котрий збоку, котрий десь позаду. Кошовий свисне чи рукою махне — всі опливуться до нього, їх одразу й не вгледити: одне, що сидять глибоко, а друге — сонце Криє блиском, одбивається од хвиль, сліпить очі.

Михайлик зітхнув, обвів очима козаків. Усі свої, усіх знає ще з Січі. Он рудовусий Степан, якого стрів тоді з кошовим у степу. Сидить боком на лаві, зашива подерту на паси сорочку, підставляючи сонцеві широкі волохаті груди. Коло нього — поляк Стах. Сонце спекло його, мов рака, тільки брови біліють на червоному з широкими вилицями обличчі.

Він мов прилип до Степана, хоч той бурчить на нього з ранку до ночі — муштрує по-своєму. Він і прізвисько приточив Стахові: Ляшок.

На Січі всім дають прізвиська, а як коли, то й ім'я міняють; так ведеться, мабуть, ще з тих часів, коли перші козаки збудували для захисту першу Січ на Хортиці.

Стах відчув Михайликів погляд, широко всміхнувся йому, кивнув на море: глянь, мовляв, яке диво!

Ще б пак не диво! Михайлик перехилився за облавок, занурив руку в воду! Ти диви! Спекота, хоч голяка сиди, а вода холоднюча!

І враз схаменувся, мало не скрикнув: коло самої руки виринуло гостре чорне рило. Круглі оченята блимнули весело, наче підморгнули. Гнучке, довге тіло вискочило з

моря, перекинулося, звисло колесом, пірнуло, скочило знову. За ним виплигнуло друге чудисько, третє, четверте, такі утнули танці, що байдак почало кидати з хвилі на хвилю. Михайлик захлинувся.

-Ой, що це?

Один з веслярів посварився на плигунів веслом.

-Морські свині. А бодай вас — ще байдак перекинете.

-А вони кусаються?

-Наче ні. Хто їх знає...

Старий козак, дід Демид, що сидів коло Михайла — лика, похитав головою.

-Це мудрий звір, сину. Бува, що людину рятує.

-А як рятує?

-Підпливе, коли тоне, й підхопить на спину...

-А тоді?

-А тоді до берега везе...

Михайлик і рота роззявив. Ану ж, якби стрибнути зараз у воду — підпливе оте страшило чи ні?

Тим часом повіяв свіжий вітер, погнав по морю білих баранців. Напнулося вітрило, що досі мляво звисало із щогли, байдак побіг швидко, то здіймаючись на водяні горби, то пірнаючи в ями. Хвилі захлюпували через облавки, обливали холодним дощем. Козаки закуталися в киреї. Тільки кошовий, мов не чув вітру й солоної зливи — стояв коло стерничого, пас очима човни, що ховалися за хвилями. Не раз траплялось, що розкидала буря козацькі байдаки по всьому Чорному морю, вивертала весла з кочетків, зривала вітрила, гнала запорожців живцем у бусурменську неволю.

Проте зараз вітер-горішняк віяв рівно, на бурю наче не скидалося. Братчики заходились обідати: хто гриз тараню з сухарем, хто сьорбав соломаху, розколотивши підсмажене борошно з водою.

І враз усі покинули їсти: з правого боку замаячив удалині корабель. Спершу ледь помітний, як тінь, він зростав край неба дедалі швидше, ішов хутко, — мабуть, на веслах. Бородавка глянув у прозору трубу, що висіла в нього на поясі, й потемнів: на щоглі зеленою латкою майорів турецький стяг.

Мов у степу, покотилося понад морем козацьке "пугу-пугу". Хорунжий Міняйло, здоровий, як дуб, став, ухопившись за щоглу, замахав корогвою.

У відповідь замахали з найближчого байдака, з другого... з десятого... Усі човни попливли до отаманського, зупинились, хитаючись на хвилях. Сонце світило на засмаглі мокрі обличчя, на темноверхі шапки: в поході козаки стереглися, не вдягали кольористих шапок та жупанів, навіть дула мушкетів змочували розсолем, щоб не грали на сонці.

Міняйло, що мав голос, як козацька сурма, прогудів наказ у стулені трубкою долоні — байдаки хутко розбились двома ключами. Менший — п'ять байдаків — поплив назустріч ворожому кораблеві, більший — на чолі з отаманом, звернув ліворуч.

Михайлик, зблідлий, похололий, вчепився за облавку — аж пальці защеміли.

Байдаки мчали, мов якийсь казковий Гонивітер-Крутивус дмухав їм услід: от уже ледве можна вловити помаху весел, тоненьку, мов шпичка, щоглу, яка пірнає серед хвиль...

Нема... Щезла...

На кораблі, мабуть, одразу запримітили козацькі човни: він звернув, поплив швидше. От над ним знялася хмара диму, розкотився далекий грім — ударили гармати.

Бородавка міцніше притис трубку, на вилицях забігали жовна.

Ні! Пішло ядро мимо! Стоп води знявся над морем. Байдаки розсипалися навсібіч, мов гуси, ще додали ходу.

Знову вдарило з корабля: не одна гармата—кілька.

Обличчя кошового сіпнулось: козаки, що стежили за ним, похмуро презирнулися: оце вже не минуло! Хто ж то впав з розтрощеного байдака, зчервонивши кров'ю хвилі, хто пливе, розтерзаний, покалічений, змагається із смертю? Не визнаєш — не видно...

Ще і ще розкотились постріли, тягнучи за душу.

І враз Бородавка опустив руку з трубкою, зітхнув на повні груди.

Допливли хлопці!

Михайлик розтулив заляклі, збілілі пальці. Ох, що там діється зараз! Підпливли козаки, вчепилися гаками за облавки, сипнули на корабель — і закипіла, завирувала січа.

А на лавах, коло весел, брязкотять кайданами невільники, чорні, висхлі... Здіймають руки, волають-го— лосять, щоб бігли до них, розбивали кайдани. Братчики, ріднесенькі, не баріться, рятуйте швидше! Уже сили немає терпіти!..

Зненацька покрик прокотився над байдаками: над кораблем схопилася чорна хмара диму. Важко гримнули вибухи — один, другий... Корабель удалині почав тонути.

Поволі, знехотя поринав у воду, сідав, занурювався глибше й глибше. От уже тільки щогли стримлять з води. Ще трохи — й вони зникли.

Зблідлий Бородавка не відривав трубки від ока. Що ж сталося? Невже якийсь турок, побачивши, що рятунок нема, пожбунив з одчаю вогонь у бочку з порохом: хай гине й корабель, і козаки, що напали на нього? Так воно, певне, і є!

Та невже всіх братчиків повбивало: не врятувався ніхто?! Хоч як ворожи — не вгадаєш...

І враз напружений зір вловив на погибельнім місці якийсь рух. Дві тоненькі шпички-щогли затанцювали, закружеляли навколо. Певне, таки вціліли два човни, й козаки плавали зараз у бурунах, витягали з води, хто лишився живий. Не дуже їх, мабуть, було багато; от уже щогли стали віддалятися й наче розтали, загубилися в просторі...

Назад, до своїх, козаки не повернулися, попливли, куди їм сказав кошовий.

Бородавка важко опустився на лаву. Ще тільки похід почався, а двох сотень братчиків як не бувало.

Його наче придушило тягарем. Сидів, понурившись, мовчки дивився собі під ноги.

Понурилися й запорожці.

Шкода хлопців! — перший прогудів Степан.— А проте смерть дорогу знайде. Аби

пам'ять була...

Степан казав те, що в кожного було на думці. На утлій волосинці висіло козацьке життя, але козаки не боялися смерті, кепкували з неї, може, тому, що вона завжди стояла в них за плечима.

Усі заворушилися, загомоніли. Веслярі дужче налягали на весла, бо вітер став ущухати, вже подихав ледве-ледве.

Михайлик раптом згадав — обдер три здорові тарані, набрав у пазуху сухарів з бочки й, хапаючись однією рукою за козацькі плечі, став пробиратися до Бородавки.

Ось... Ви ж не їли...

Той кивнув, узяв їжу, не дивлячись, став обгризати суху рибину, все так само міркуючи про своє.

Михайликові раптом подумалось, що в кожного є лихо,— пече, сушить серце. Он і кошовому не дає спочину: наказало зломити королівську заборону, погнало в трудний похід.

А що то за лихо — хіба питаєш?

Він примостився на бочці коло облавка, сумно задивився на море, що геть принишкло, вгамувалося й, ніби хизуючись своєю красою, стелило козакам шовкову дорогу, помережану призахідним промінням.

Край неба, десь за жмутками зарожевілих хмар, озвалися стогнучі голоси, пливли ближче — жалібні, на диво знайомі.

Козаки задерли голови. Так і є — лелеки! Летять запізнілі ключі з далекого вирію—додому, на Україну, на ясні зорі, на тихі води, кудись на Київщину або Чернігівщину, де оце тільки зараз прокинулася весна.

Хоч як потомились, а бач, не схотіли спочити де— небудь у турецьких плавнях або на відлюдних скелях, линуть на одчай душі, проти ночі, аби швидше, аби долетіти...

Небо потемніло од розкинутих довгих крил, жалібні поклики залунали над головою. І раптом — нечувана річ! — звідкілясь, з ледь потемнілого неба, впала на бідолашних лелек орлина зграя. Залунав лютий клекіт, полетіло, кружляючи, пір'я. І вже перший довгоший птах з розбитою головою грудкою звалився в море: за ним ще і ще...

Та лелеки хутко отямились і стали боронитися. Били нападників довгими дзьобами, цілячи в голову, нападали гуртом, намагалися підім'яти, зашарпати.

Ось п'ятеро налетіли на орла, почали дзьобати щосили, скубти пір'я. Той заклекотів невдоволено, знявся вгору. Але зараз же каменем упав на лелеку з пораненим крилом, що, шукаючи рятунку, спустився низько, майже до самої води...

Тут уже Михайлик не витримав, скрикнув: "Ой, дайте лука!"

З тонким посвистом шугнула стріла, вп'ялася в орлину шию.

Братчики заворушилися, загули: "Молодця!" То тут, то там тенькнула в дужих руках нап'ята тятива, одна за одною злетіли стріли. Підбиті хижаки важко падали вниз, силкуючись втриматися на широко розкинутих крилах.

Вцілілі орли з гнівним криком знялися в височінь, зрозумівши, мабуть, що програли бій. Деякий час ширяли, взолочені сонцем, потім наче розтали: хтозна, де й поділися.

Певне, полетіли в свої орлині сховища, на гори та бескети.

Пошарпані лелеки безладно кружляли над морем, немов виглядаючи вбитих товаришів,— та враз на покрик ватажків стали шикуватися двома ключами: знов полетіли вперед, витягши довгі шиї. Стогнуча скарга потроху завмерла над морем.

Незабаром прийшла ніч, розгорнула м'які темні плахти, вповила тишею воду й небо. Байдаки без плескоту сунули в темряві, несхибно прямуючи до узбережжя, козаки вгадували путь по зорях. Михайлик і собі дивився, дивився на зорі — великі, на диво іскристі, та й задрімав, схилившись головою на облавок, чиясь дбайлива рука прикрила його киреєю.

Прокинувся од стишеного гомону багатьох голосів: байдак вже не плив — стояв коло берега, похитуючись на дрібній хвилі. Навколо, ледь видні при світлі пізнього місяця, роїлися човни. Чути було, як неподалік хтось похапцем, заникуючись, оповідає:

Курінний як торохне шаблею в двері, а звідтіль як не вискочить турок, як не пожбурить, гемонська душа, горщика з приском, курінному межи очі! Курінний сахнувся, а горщик і влучив простісінько в бочку з порохом — там їх дві, а може, й три стояли коло гармат. Ми й незчулись, як гахнуло...

Ой, це ж оті два човни припливли! Хтось розказує про вибух!

Михайлик підхопився, витяг шию, силкуючись роздивитися, хто саме, але побачив тільки темну постать: оманливе місячне світло плутало, стирало обриси. Високий змучений голос поспіхом доказував:

Тут таке знялося... горить усе... корабель тоне... Нас побило, геть порозкидало... Мене дошкою по голові як торохне! Спасибі, хлопці з води виловили — й ще, може, з десяток: були б пішли на дно риб годувати.

-Ану, тихо! — почувсь приглушений окрик кошового,— Один за одним — на берег і — до брами!

Одразу змовк голос, заплескотіла, захлюпотіла вода, залунав по березі шурхіт сотень ніг.

-Гей, джуро!

Де й сон дівся.

-Я тут!

-Зостанешся в байдаку. Пильнуй, щоб не наскочив хто. Гляди ж: прогавиш — голову зрубаю!

-Я не прогавлю...

Тремтячими руками намацав мушкета: гаразд, що завидна поставив коло себе.

Братчики одразу зникли, мов крізь землю провалилися. Михайлик до болю в очах втупився в передсвітню млу, прошиту тьмавим місячним промінням. їй— богу, щось ворухилось у ній, повзло, скрадалося до байдака! Руки самі стисли мушкета. Тільки-но підповзе трохи — стріляти!

Шурхотлива хода почулася на березі: чийсь кроки чапали, ближче, ближче... Хлопець схопився, націлився.

-Тю на тебе, дурню! Свої! — озвався хрипкий шепіт.— Чого наміряєшся? Отак би ж і

гахнув, не роздивившись.

Кремезна темна постать наблизилася до човна. Місячне проміння вихопило з імли дуло мушкета за плечима, згаслу люльку в роті.

-Дід Демид! Отой, що розповідав учора про морське чудисько.

Діду! Чого повернулися?

-Та бач... кошовий завернув. Удвох сторожуватимем — воно краще.

Дід, сопучи, поліз через облавок, аж схитнуло байдака до самої води, вмовстився навпроти Михайлика, теж коло стерна: щоб не повертати важкого човна, їх було двоє.

Михашик сів і знову втупився в клятву імлу. Проте на серці полегшало: як не є, вдвох веселіш.

Чути було, як віддалік стихшено перемовляється кілька голосів — у кожному байдаку залишилася сторожа. І враз змовкли: певне, зацитькали сусіди, нагадали про небезпеку.

Ледве чутно шепотіла вода край берега, тихше й тихше — ніби засинала.

Зненацька вдалині розітнувся посвист: раз, другий, третій. І знов тиша. Та ось неголосно свиснули у відповідь, теж тричі. Гостре вухо вловило ледве чутне рипіння: "Браму відчиняють, — сам собі шепнув Михайлик. — Чи, може, хвіртку?"

І враз розкотилися постріли — хапливі, безладні, знявся крик: певне, схаменулася турецька варта. Але спізнилась, у відповідь, десь-то вже з самої фортеці, одностайно гримнули козацькі мушкети, і в передсвіт, в сірий туман зметнулося полум'я пожежі, вмить висвітливши все навколо: кам'янистий берег, і тиху затоку з козацькими байдаками, й зубчасті мури фортеці, на яких безладно метушилися чорні постаті вартових і дедалі рідше здійсмалися димки пострілів.

Михайлика трусила пропасниця. Чогось раптом подумалось: а може ж, батько Мехтод десь тут? Може, б'ється оце разом з братчиками або водить їх од льоху до льоху, випуска бідолашних невільників?

От зараз повернуться братчики — і він з ними... Скупо всміхнеться своїм звичаєм, скаже: "А, й ти тут? Здоров, синашу!"

Та час минав, а батько не йшов. Вже палахкотіли й фортеця, й місто, підпалені, видно, з чотирьох кінців. Раптом ударив важкий вибух — півнеба вкрила хмара диму. І тут жалібний, тонкий крик нестерпно шмагнув по серцю. Якась жінка в довгих шароварах бігла по дорозі, розмаявши коси, як крила. За нею важко гупав чобітьми плечистий, високий козак.

Жінка птахом метнулася з дороги на берег, та навпроти байдака перечепилась за камінь, мало не впала. А козак надбігав — вже й шаблю висмикнув і ліву руку простяг — ухопити за коси.

-Ой, не треба! — не своїм голосом скрикнув Михайлик. Вискочив з байдака, не тямлячи себе, кинувся до них.

-Геть, щеня! Чого лізеш? Уб'ю! — на Михайлика глянули побілілі очі, сліпі од люті.

Крива шабля злетіла над головою.

Господи! Та це ж Іван Гойда з їхнього байдака!

-Дядьку Іване! Що ви?!

Козак опустив шаблю, заточився, мов п'яний.

-Геть, кажу!

Молодиця вже не тікала. Стояла, затуливши обличчя руками, й плакала, аж захлиналася. Тільки зараз Михайлик додивився, що це, мабуть, не туркеня. Розпатлані коси були білі, як льон.

-Ой брате! Ой братику! — голосила вона.— Ой, як хочеш карай... Рубай мене, топчи мене, бо турчину жінкою стала... Тільки матусі не кажи... щоб не знали...

-І вб'ю! — прохрипів козак.

Але вбивати не став: нахилився, набрав повні пригорщі води, хлюпнув на обличчя, на груди.

Ой, а де ж ти був, як мене татари в зашморгу, мов собаку, гнали?! — голосила сестра.— Чом не йшов визволяти?! Де був, як мене до стовпа в'язали, турчину продавали? Що ж мені було робити, нещасливій?!

-Цить, гадино! — замахнувся Іван.— Лучче б ти була в землю лягла малою!

Та, видно, в сестрі перетлів жах, так само, як у братові — перша сліпа лють. Сіла просто на мокре каміння, зіщулилась, заховала обличчя в долонях.

Брат махнув рукою, спотикаючись, пішов назад до фортеці.

А вже звідти сунув гурт невільників: люди не люди — півживі людські тіні. Хто плакав, хто приказував щось по-своєму: ранок враз сповнився різномовним болісним гомоном. Кого тільки не було в цьому гурті! Росіяни, й українці, й поляки, й литвини... Усіх збратала чорна неволя!

От кульгає-бреде високий, кістлявий як смерть чоловік, ніби стерявшись, вигукує одне тільки слово: "Братці! Братці!"

З мови знати — росіянин. Ноги йому вкриті роз'ятреними ранами, спина — червоними рубцями: видно, не корився — тікав, не раз його люто катували за це.

Став на березі, сплеснув кошавими руками.

Братці-запорожці! Візьміть з собою на Січ. Я теж козак — з Дону! Не вірите? Братці!

А хто там не вірить... Запорожці, що лишалися сторожувати, миттю оточили бранців. Один скида з себе кирею, вктує донцеві посмуговані голі плечі, другий пхає в руку сухаря, третій, намагаючись перекричати гамір, розпитує всіх, чи не бачили у неволі його побратима.

...Ось молоденький білочубий козак, сплотнівши, ухопив за плечі згорбленого сивого діда, з одрубаними до ліктів руками.

-Ой таточку, ой тату! Та невже ж це ви?! Що ж то вони з вами, недовірки, зробили?!

А дід, простягти до нього зморшкуваті оцупки рук, тільки й схлипував гірко, жалібно, як дитина.

Та з фортеці, з міста вже поспішали січовики, котили бочки з порохом, тягли оберемками мушкети й шаблі.

Попереду біг закіптюжений до самих брів Бородавка, гукав, щоб мерщій гнали

сюди порожні галери й човни, вантажили бранців. Хто хоче — хай вертає додому; хто хоче — їде з козаками на Січ... Вольному — воля.

І тут Михайлик не витримав, кинувся йому назустріч.

-Пане отамане! А батько мій? Батько Мехтод де? Може ж, і він тут? Може, бачили його?

Немов прокидаючись, Бородавка глянув на хлопця каламутними очима.

-Де твій батько Мехтод? Невже досі не вгадав? Ще з осені тут, у Туреччині. Ще вчора, кажуть, у фортеці ходив, своє робив, бачили його. А зараз нема. Певне, турки схопили. І мовчи, не питай мене більш...

Зігнувшись, наче його вдарили по голові, Михайлик без слова поплентався назад, у байдак.

Над пожарищем, що куріло останнім чадом, над обсмаленими мурами фортеці розлилася на півнеба тривожна зоря. Вже всіма дорогами мчали до Стамбула гінці — сповістити султана про козацький напад. Час було відпливати.

ІДУ НА ВАС

Бійся смерті з тими людьми малими твоїми, коли зумисне і явно буду на королівство твоє наступати...

Розумій мене, як хочеш, та будь готовий, коли дам знати..

Все принишкло, причаїлося в султановім палаці, що звів над Стамбулом мармурові стріли урочистих веж, розпросторився мереживними галереями та переходами. Наче блискавиця влетіла в склепінчасте вікно й поклала покотом усіх двораків і невільників — така залягла тривожна тиша. Тільки з падишахових покоїв чути несамопитий тріск і гуркіт: летять у вікна золоті свічники, темно-блакитні вази з казковими драконами, важкі ослони й столики з чорного дерева, прикрашені слоновою кісткою й перламутром,— молодий султан Осман зганяє гнів...

Засипано битим склом та уламками дерева м'які перські килими; коло завіси, що звисає бганками до самої підлоги, лежить, розкидавши руки, чорний негр— невільник з розбитою головою: він ніс султанові холодний шербет і, на лихо собі, схлюпнув трохи на килим. Султан зірвав із стіни й пожбував у нього важкого малахітового свічника.

Нарешті, тяжко дихаючи, Осман спинився коло вікна. Його молоде смугляве обличчя сіпалось, у косо прорізаних монгольських очах тліла незгасла лють. Розпашіла кров жаром біла в скроні, не давала вгамуватися.

Він, султан султанів, тінь аллаха на землі, сьогодні вперше почув супротивне слово — і від кого?! Від сивобородих дурнів-візирів, що їм змітати бородами пил з його килимів, а не давати поради великому падишахові, котрий трима під своєю рукою неосяжну турецьку імперію — державу його предків Оттоманів: п'ятнадцять країн, від Чорного й до Егейського моря, без ліку племен і народів.

Сьогодні скликав усіх візирів на державну раду, сповістив, що йде війною на зухвалий Ляхистан: хоче стерти в пил його війська, спопелити Варшаву й Краків, ласького короля Сигізмунда полонити, а голови його пихатих полководців прибити над ганком свого палацу, як торік прибив голову гетьмана Жолкевсько— го, що його полки

славне воїнство правовірних оточило й знищило впень у Молдові, під Цецорою...

А спершу пройде потоптом Україну, віддасть вогню й мечу кубло ворохібників-козаків — Запорізьку Січ. Оті січовики віддавна стримлять Оттоманській Порті кісткою в горлі: раз по раз шарпають узбережжя, палять міста й фортеці, не дають правовірним жити в спокої.

І хоч знали всі, що воля падишахова — закон та що війни однаково не минути, але тут сховали очі, затрусили бородами, а дехто, криючи отруту за медом облесливих слів, став перечити. Великий візир Насуф— паша, низько вклоняючись, сказав, що, може б, почекаати трохи з походом? Шах перський, мовляв, тільки й дожида слухної нагоди, коли б не вдарив на Стамбул, як усе турецьке військо рушить до Ляхистану.

Та й запорожці теж не минуть нагоди: вони-бо останнім часом дуже зміцніли на силі, мають добрих ватажків-отаманів, за якими підуть куди хоч. А їхню Січ — чом ні! — зруйнувати можна, тільки навряд чи з того буде велика користь. Ось і славний Ібрагім-паша,— хай продовжить йому віку аллах! — теж чотири літа тому напав на Січ, саме як запорожці були в поході,— попалив їхні утлі мазанки й курені, захопив старі човни й гармати. Та нечестиві гяури тільки насміялися з того, тієї ж осені доценту сплюндрували Трапезунд: найясніший падишах, певне, й сам це гаразд пам'ятає...

І сивобороді кивали головами, притакували, а він, султан, мусив, зціпивши зуби, гамувати гнів, хоч усе клекотіло йому всередині.

Навіть свята душа — великий муфтії ' , що за старістю завжди куняв у кутку,— і той підвівся й зашамкотів, що гріх, мовляв, прагнути марної загибелі своїх і чужих людей. Невже не досить покірні племена й народи, що слугують найяснішому падишахові?!

Ох, яка це мука — слухати й мовчати, вдавати байдужість! І він не витримав...

Коли кислоокій візир Мустафа, забувши честь і шану, натякнув, що перемога під Цецорою, мовляв, не така вже й велика, гетьман Жолкевський — горіти б йому в пеклі! — козацтво зневажав, через те й на допомогу не покликав, як падишахове військо облягло його полки під Цецорою, а новий гетьман корони польської Ходкевич клятих гяурів-козаків покличе, це вже напевне, і хтозна, як тоді буде,— від таких підлих слів урвався останній терпець, шаленство полум'ям вдарило в голову, він схопився з трону й пожбурих у щоку Мустафі кинджал: зухвалець умився кров'ю.

Не тямлячи себе, затупотів на великого муфтія, щоб забирався геть, не потикався на очі ніколи, а як ні, не допоможе й святість — гнити йому в кайданах довіку! Старому й мову одібрало з переляку.

І всіх страхополохів-візирів повигонив геть, а декотрих наказав тут-таки заслати в аравійську пустелю — аби знали, що немає меж могутності падишаха!

Згадка про це трохи заспокоїла кров, султан подумав, що сьогодні ж вирядить до короля Сигізмунда посланця з грізним листом: хай бачить лях, що його чекає! Глибоко зітхнувши, він опутився на коліна й став читати вечірню молитву — намаз, бо вже вечоріло і з усіх мінаретів Стамбула линули співучі вигуки муедзинів: "Ля ілла іль Алла, Мехмет регуль Алла", що закликали правовірних молитися.

А вввзвтра помчали гінці в усі закутки неозорої держави Оттоманів, попливли

морями галери й галіони з зеленим стягом на щоглі, везучи султанові накази всім намісникам-санджакам, всім командувачам беглер-беям, полководцям, тисячникам, сотникам, всім воїнам: туркам, арабам, бедуїнам, єгиптянам, курдам, халдеям, абазам, друзам,— щоб мерщій кожен оперізувався шаблею або мечем, хто має коня, сідав би на коня й рушав бити нечестивих гяурів, на славу великому падишахові — тіні аллаха на землі!

Забувши про їжу й спочинок, султан Осман сам їздив скрізь, наглядав, як видають з арсеналів зброю — самопали, мушкети, шаблі, ятагани, щити, як нашвидку муштрують на майданах ошелешених рекрутів.

Наказав одімкнути державну скарбницю, лантухами брав звідти золото й самоцвіти, обдаровував полководців та своїх улюбленців яничарів, без ліку платив франкським і англійським купцям, що привозили до Стамбула добрі сталеві панцири й зброю. Посивілий на службі падишаха великий скарбничий-дефтердар тільки руки здіймав до неба од такого марнотратства.

Ночами султан не міг спати. Вже бачив у мрії, як в'їжджає білим конем до тронного палацу королів Ягеллонів у прадавньому Кракові, бачив, як схиля голову зблідлий Сигізмунд, як у розпачі ламають руки, благають милосердя його чваньковиті магнати, що з них кожен мав себе вище від свого короля.

Нарозкошувавшись у думках перемогою, дарував своїм беглер-беям Краків і Люблін, Київ і Львів... І вже линув мрією далі: вів здобичників-воїнів на велику Русь, що вже сотні років стояла несхитно, як мур, проти татарських орд, проти могутньої турецької сили; з люттю топтав під ноги гордих руських князів, палив міста й села, геть аж до самої Москви; в димі пожарищ повертав на захід — у землі германців, франків, англійців; не змигнувши оком, віддавав воїнам на грабунок Париж і Лондон, помахом руки гнав на схід незліченні ватаги затерпліх од жаху бранців.

Од таких мрій солодко наморочилась голова, мов од забороненого мусульманським законом вина. У вікно разом з морським солоним вітерцем линуло рипіння гарб, іржання коней, тупіт: війська сунули до Стамбула і вночі... І султан, дослухаючись до неспинного гамору, з пихою думав, що от гукнув — і встали сотні тисяч воїнів, ринули на гяурів, як повінь,— чи є така сила, що змогла б їх зупинити?!

Коли скінчилися всі готування й двірські мудреці— ворожбити вчитали по зорях щасливу путь — турецьке військо рушило на Балкани. Од Босфору до Дунаю закурив над шляхами пил, залунала дика, вересклива музика. Попереду прямувало чотири індійських слони — султан наказав викувати їм панцири й захистити груди щитами, — бідолашні велетні, не звиклі до такого параду, жалібно сурмили, кривавили хоботи, намагаючись здерти з себе розжарену на сонці сталь.

Шість тисяч верблюдів везли гроші й харчі для війська. Слідом за ними гнали табуни улюблених султанових коней — він не хотів розлучатися з ними і в поході. Тут були білі, мов гірський сніг, найбистріші в світі огирі, викохані в аравійській пустелі, могутні попелясті коні з-над Перської затоки, молочно-сиві, булані, всипані рудуватими цятками красені, привезені з Іспанії й навіть з далекої заморської Індії.

Окремо вели п'ять срібношерстих кобилиць з червоними фарбованими гривами, у вишитих перлинами попонах. На прапрабабах цих кобилиць начебто їздив сам пророк Магомет...

Далі йшли псарі з білими хортами, сокольничі з соколами та гірськими беркутами, що сиділи у них на руці, примруживши хижі бурштинові очі.

Незліченна юрба чорношкірих, смуглявих, білих невольників несла усякі речі: килими, вази, дорогоцінні фотелії й узористі столики — султан і в поході мусив почувати себе як удома...

За всією цією пишнотою сунули війська, що роз— тяглися на кілька сотень верст: найбаскішим арабським скакуном не об'їхав би його й за три дні.

Нескінченними лавами мчали кіннотники-сипахи, озброєні шаблями, луками, а також короткими списами й кинджалами, що їх вони метали на диво влучно.

На чолі їх гарцювали закуті в панцири лицарі-дже— белі, що завжди кидалися в бій перші; за звичаєм, вони мусили викликати на герць лицарів супротивника.

Похмуро дивлячись у землю з-під білих повстяних ковпаків, карбували крок піхотинці-яничари, що вславилися на весь світ своєю нелюдською жорстокістю. Їх добирали з бранців-хлоп'ят, яких змалечку ламали тяжкою муштрою, вибивали з пам'яті рідну мову й рідний дім, навчали йти на смерть, коли накажуть, без жалю катувати й нищити всіх, кого султан мав за своїх ворогів.

Лаштуючись у похід, кожен яничар запрягнувся принести з собою в Туреччину щонайменше десяток одрубаних голів: за це їм платили золотом...

Під білими й зеленими стягами їхали кінні найманці — улуфеджі й силяхтари; ці теж дали таку присягу. В кожного до сідла була приторочена величезна шкіряна торба — ховати захоплену в поході здобич.

Були в обозі й інші найманці — французькі та англійські інженери, добрі знавці гарматної справи, а також фортифікатори, що вміли будувати неприступні фортеці. Султан щедро заплатив їм наперед: на завойованих землях він хотів зараз же побудувати кілька фортець.

Волами везли сотні гармат, деякі були такі величезні, що їх тягло десять пар волів.

Окремо, на коротконогих, кошлатих бахматах, згорбившись, скакали татари у ватяних халатах та баранячих шапках. Інші були в кожухах, вивернутих догори вовною; здалека здавалося, наче в сідлах сидять наїжені ведмеді.

Татарський хан Джанибек-Гірей гарцював на чолі своєї орди на тонконогому золотистому румакові. Його вилицювате обличчя з довгастими очима весело всміхалося: султан обіцяв оддати татарам на грабунок усе Поділля, аби тільки встигли підійти вчасно, доки почнеться великий бій з козаками та ілляхами.

Закутавшись у білі плащі-бурнуси, їхали смаглолиці, схожі на орлів бедуїни. Позаду, насилу тягнучи важкелезні списи, похмуро тупотіли обдерті єгипетські фелахи: їм найменше хотілося йти на війну — мало не всіх довелося силоміць гнати у військо.

Годі було полічити всі війська, всі племена й народи, що, збиваючи щільну, мов завіса, куряву, сунули нескінченними шляхами, перегукувалися десятками різних мов,

співали сумовитих диких пісень — і здебільшого зовсім не знали, куди й чому їх женуть та навіщо це потрібно.

Султан Осман скакав попереду війська, оточений охоронцями-яничарами. Недобрий блиск очей ховався за довгими віями, на обличчі лежав вираз байдужості й нудьги. Але на серці було неспокійно: з тиждень назад шепнули йому нишком, наче брат його Мухаммед Шахзада просторікував на бенкеті в своїх покоях, що скільки, мовляв, не кажи "мед, мед" — у роті солодко не буде; нема чого вихвалитися перемогою, доки її не здобуто. Коли б ще не довелося декому тікати назад у Стамбул, закрившись од ворога плечима.

Спалахнувши гнівом, Осман тут-таки звелів яничарам задушити брата вночі, в опочивальні, і тепер згадка про це каламутила думки — не жалем, ні, султан не знав жалю! — а якоюсь лиховісною тривогою.

Він сердито ворухнув плечем, ніби відганяючи кусливого гедзя. Нащо сушити серце? Адже з ласки аллаха досі все сталось, як думалось... Ось їде на чолі неосяжного війська, якому обіцяв славу й здобич,— відколи кульгавий хан Тімур пустив димом півсвіту, не бачено такої страхітної сили...

Отож і далі все йтиме по його слову. Буде все, як він намислив!

...Османові й не снилося, що так само думають про себе мовчазні командувачі яничарів, які скачуть позад нього разом з охороною, суворо пильнуючи, щоб ніхто, боронь боже, не протиснувся ближче до їхнього володаря.

Адже то вони, а не він перші обмірковували цей похід, непримітно підбили до нього молодого султана, що його два роки тому самі ж і посадили на трон, тайкома примусивши зректися влади попереднього падишаха — недоумка Мустафу, який з ранку до ночі тільки те й робив, що сипав рибкам у палацовім ставку золоті цехіни...

Але вгадати, хто що думає, було так само неможливо, як побачити майбутнє за курною долиною, за імлистими обрисами Балканських гір, до яких з несамовитим гамором, тупотом, брязкотом зброї, гуркотінням гармат, з пронизливим вереском сопілок і труб, з оглушливим калатанням барабанів і литавр ближче й ближче підходило турецьке військо.

Похиливши голову й міцно стиснувши руки за спиною, король Сигізмунд міряв кабінет рвучкими нерівними кроками.

Зараз на самоті можна було сказати собі: країна справді стояла перед загибеллю!

Справи були погані, дуже погані, щиро кажучи, такі, що гірш не буває.

Король із стогоном зітхнув, мимоволі згадавши про листа, що лежав у кишені камзола. Писав один з воєвод, який збирав полки під Литвою:

"От уже незабаром і до боїв дійде, а як ми готові — один бог знає. Про гармати й не чути. Нема грошей платити війську...

Не тільки наказами, а й киями не заженеш нашої шляхти на війну, бо тікає...

Рятуйте нас, рятуйте, бо самі себе не врятуємо"

Жити не хотілося од таких вістей!

"Грошей нема..." А де ж вони, в лиха, візьмуться, як у скарбниці вітер свистить, а

шляхта — хоч убий! — не хоче платити податків на військо?! Що їй король та його накази?! Адже добре знає: король сам, без сейму, нічого не вдіє. А на сеймі кожен магнат — сам собі король. Одне, підкрутивши вуса, гука "Nie pozwalam!" ,— ледве той сейм ухвалить щось, йому не до вподоби.

А ще ж з осені знали, до чого йдеться. Відколи того необачного Жолкевського розгромили кляті турки під Цецорою, недобрі вісті посипались, наче з дірявої торби.

То кримський хан, ні сіло ні впало, почав правити з Польщі якісь дарунки-упоминки, хоч йому й так нишком платили щороку золотом і дорогими хутрами, аби тільки втримував свою орду хоч трохи.

•Nie pozwalam! (польськ.) — Не дозволяю!

То посол пан Отвіновський переказував із Стамбула, що султан не схотів з ним говорити в тронному залі, не відповів на уклін, одвернувся, мов і не бачив, а як можновладець повертається спиною до посла, це вже нічого доброго не віщує.

Тут би й сліпий побачив, що все громадиться одне до одного. А зараз цей шаленець Осман вже справдив погрози: веде півторасти тисяч воїнів та ще й п'ятдесят тисяч орди: вже от-от буде на Дунаї.

Король Сигізмунд стиснув пальці, аж побіліли суглоби. Двісті тисяч! А в усій Польщі як зберуть зараз сорок тисяч жовнірів — це ще й багато! Хіба ж вони відіб'ються від такої навали?!

І знову — не вперше — думки повернулися до козаків. Не стриміти б голові гетьмана Жолкевського на списі в Стамбулі, якби не його приказка про гриців: "Не можу, мовляв, разом з грицями воювати — нехай ідуть у поле або свині пасти!" Вийшла йому ота приказка боком.

Ні! Тонучий, кажуть, і за лезо вхопиться!.. Без тих гриців-козаків аж ніяк не обійдешся зараз, хоч бунтівники вони, хоч і ворохібники, хоч і оглядаються на них хлопи по всіх панських маєтках од Вісли й ген до Дніпра.

Отож слати, швидше слати гінців до Сагайдачного, обіцяти йому золоті гори: нехай не бариться, нехай, ради бога, збира мерщій своє реєстрове й нереєстрове козацтво, нехай кличе й січовиків-низовців з отим їхнім Бородавкою — тут уже нічого не вдієш.

Та й коронного гетьмана Ходкевича теж слід поквалити, хоч старий і так з коня не злазить, міряв уздовж і впоперек Польщу й Литву, загання ледачу шляхту до війська...

Похитавши головою над такою скрутою, король Сигізмунд сів писати листи.

Доки султан Осман вів свої орди, а король Сигізмунд добирав способу, як від нього відбитися, козацтво на Україні вже громадилося в полки.

...Бородавка після довгих вагань рушив з кількома загонами на Київщину. З ним їхав посланець короля, пан Бартош Обалковський. Балакучий шляхтич не один тиждень просидів на Січі, умовляючи братчиків і старшину забути давні незгоди з шляхтою, вдарити на турка всією козацькою силою: бусурмени, мовляв, їх бояться найдужче.

Коли Бородавка повернувся з полку, Обалковський напосівся на нього. Приходив щовечора, пив з ним по чарці, сипав словами, як горохом, умовляв, переконував...

Кошовий більше відмовчувався, хмуро дивився вбік, але про себе знав: хоч-не-хоч— з турком битися треба, як стопче зараз Польщу, ковтне, ненажера,, й Україну.

А коли так — не минути миритися з Сагайдачним: оце найперше! Поодинці вони з таким дужим ворогом нічого не вдіють.

Отож, коли від Сагайдачного прийшов лист, у якому він, мов нічого не сталося, запрошував січового отамана на спільну раду, Бородавка махнув на все рукою, зібрав загони й попрямував з-за порогів йому назустріч.

Доки йшли, загони зросли вдвоє. Наче загату прорвало, звідусюди плавом пливли до Бородавки втікачі — балакучі полтавці, що відразу пірнали у військо, мов риба в воду, похмурі, бородаті поліщуки в розбитих дорогою постолах, чернігівці, волиняни, подоляни... Сотники не встигали записувати охочих, не встигали видавати зброю; найбільш приходило таких, що тікали в загони з самою душею — хіба який селяк ніс на плечі сокиру або косу, настромлену сторч на кісся, немов спис на ратище.

Пан Обалковський зневажливо кривив губи, непомітно оглядаючись через плече на це строкате хлопське військо. З якою охотою він розігнав би його геть під три чорти киями, ще й вліпив би кожному голодранцеві добру сотню різок на згадку, аби знав, як тікати од свого пана! Почастував би і їхнього вайлуватого отамана, який он їде поруч у розхристанім жупані, мовчить, подивляється скоса, як вовк...

То від нього все лихо, то він баламутить хлопство по всій Україні: бач, як тікають до нього лайдаки! Десь-то вже один одному переказує, що, мовляв, Бородавка обстає за голотою.

Враз пан Обалковський почервонів як буряк і так смикнув поводи, що його гніда кобилиця стала цапа, скривавивши вудила.

Серед невеличкого козацького під'їзду, що вертав берегом з розвідин, ведучи з собою гурт обшарпаних утікачів, які ховалися про всяк випадок десь у верболозах, доки не підійде військо, він упізнав нікого іншого — свого власного конюха Стаха, котрий ще рік тому не знати де дівся з його маєтку під Луцьком. Бачили негідника?! Красується на коні, мов зроду козакував! Сива шапка збита на вухо, мушкет за плечима, добра шабля-карабеля при поясі! Наче й не баб— равсь одвіку в гною, не верещав за абияку провину на стайні під канчуками.

Пан Обалковський вдарив гніду острогами в боки, —аж вона застогнала, люто рвонув назустріч.

-Стій, пся крев! Стій, гунцвоте!

Побачивши так несподівано перед собою грізного пана, Стах мимоволі зіщулився. Він' звісно, знав, що Обалковський приїхав на Січ, і обминав його десятою дорогою, намагався не потрапляти на очі й тут, у поході. Та схибив — потрапив...

Раптом його кругле хлоп'яче обличчя почервоніло як вогонь. Він рвучко випростався, поклав руку на шаблю.

-А чого-то пан мене гунцвотом взивають?! Я не гунцвот! Я — козак! Хай пан до мене діла не мають!

-Ах, ти ж!..

Блискавично вихоплений пістоль намірився в лоба Стахові.

Але ту ж мить важкий кулак боляче вдарив шляхтича під лікоть. Гримнув постріл — куля пішла горою...

Задихнувшись од люті, пан Обалковський оглянувся.

Бородавка! Кущуваті брови зійшлися до купи, сховавши очі, на вилицях ходять жовна.

-Ану, тихо, ясний пане! Сховайте-но пукавку! У нас так не можна!

Тому й очі полізли на лоба.

-Це ж чого не можна?! Свого власного хлопа покарати не можна?! Та де ж тоді шляхетське право?!

Бородавці побіліли губи.

-А ви не пніться, пане, з отим своїм шляхетським правом! Бо минеться воно, ой минеться! Глядіть, коли б вам на Україні рук не вкоротили. А до хлопця — зась! Адже чули: вже він — козак! Бо в наше козацьке військо прийшов! А на козака — козацьке й право!

Ох, показати б тобі "козацьке право"! Ох, рубонуті б тебе оце зараз пошляхетському, щоб голова покотилася коневі під ноги! Та якби ж не Осман та не його орди...

Пан Обалковський розтулив пальці, що самі стисли срібне руків'я шаблі, й пробурмотів щось схоже на "пшепрашам"...[11] Навіть спробував гречно всміхнутися, хоч груди йому ходором ходили від гніву, а перед очима кружляли червоні метелики.

Але Бородавка на усмішку не відповів. Одвернувся й поскакав уперед. Пан Обалковський знизав плечима

й, сердитим рухом руки покликавши своїх жовнірів, які пошепки про щось перемовлялися з козаками, теж поїхав слідом за гетьманом, про себе присягаючись все одно відшукати й втовкти в землю підлого Стаха, якого козаки вже встигли захвати десь поміж військом; але насамперед — не забути образи...

Адже не завжди йому бути королівським послом, про котрого навіть приказка є, що він схожий з ослон: що покладуть на нього, те й мусить нести, хоч би як хотілося скинути геть свій надокучливий вантаж.

* *

Бородавка одразу ж викинув з голови пригоду з Обалковським, котрого, зрештою, бачив наскрізь. Співав ясновельможний, співав солодким голосочком, та бач, показав панське нутро: визвіривсь, як звик...

Дарма: дістав одкоша, тепер знатиме, що таке козацьке право. А не до смаку, хай їде під чотири вітри, п'ятий шум — ніхто не тримає...

Думки сушило інше: як-то вони зустрінуться з Сагайдачним? Адже лист листом, а що в Петра справді на серці — хто знає. Надто вже вони обидва скипіли тоді, на січовій раді: такого не забудеш.

Через цю тривогу баритись не став, ледве давши війську спочити ніч у Білій Церкві, рушив поспіхом на поле біля Сухої Діброви, куди мав прибути із своїми полками й

Сагайдачний.

Ніби вгадуючи прихований неспокій кошового, козаки сунули мовчки: не чути було ні пісні, ні веселої гутірки. Тільки вози пронизливо рипіли на курній, роз'їждженій дорозі та раз у раз одфоркувались од пилу змилені, спінені коні.

Хоч був ще тільки червень, спека стояла така, що забивало подих. На придорожніх вербах в'яло звисало скручене листя, трава на луках пожовкла й засохла, не дочекавшись коси.

Коли заїхали за ліс, що півколом огинав величезне поле, Бородавку наче штовхнуло в груди. Ген, попереду на полі, вже чорніло військо, а по дорозі хутко сунула хмара куряви: хтось скакав назустріч. Не роздивляючись, вгадав: Сагайдачний! І хоч як стримував себе, мимоволі підстрожив коня, погнав чвалом...

Сагайдачний перший зупинив свого вороного, простяг руку. Як він змарнів, як змінився! Чорні очі обвело тінями, клинцювата борода майже зовсім побіліла.

Чолом, пане Яцьку!

Чолом, пане Петре!

Без усміху заглянули один одному в очі, мов спитали: ану, що ти маєш на думці? І раптом — самі того не чекаючи — обнялися.

Козаки, що пильно стежили за цією зустріччю, загомоніли, загукали. В повітря полетіли шапки.

Обидва отамани пліч-о-пліч поїхали по дорозі, звернули на поле, що рябіло різноколірними козацькими жупанами, майоріло бунчуками й стягами. Назустріч повагом рушив, оточений великою юрбою чор— норясих ченців, київський митрополит Іов Борецький у довгій білій мантиї та білому клобуку. Він приїхав на цю спільну раду поскаржитись козацтву на кривди, що їх чинили православному народові уніати[12] й польська шляхта.

Бородавка й Сагайдачний поскидали шапки, скочили з коней, за звичаєм похиливши голови, підійшли до митрополита, щоб поблагословив...

Ніхто не примітив, яким важким поглядом дивився на них королівський посол. Він ще раз заприсягнувся в думці шляхетським словом — не подарувати своєї кривди, віддячити за неї з зайвиною, коли настане слухна година.

НА ЗГАРИЩІ

Коли Бородавка вирушив із загоном до Сухої Діброви, Михайлик лежав хворий.

Ледве повернулися з Чорного моря, причепилася до нього люта пропасниця, трусила кожного вечора, обсипала морозом, палила вогнем-гарячкою, так що не міг і руки звести.

У тій гарячці Михайлик вже думав, що піде слідом за батьком, який десь уже на тому світі...

Коли відпливли, сказав кошовий, що Мехтод цілу зиму мандрував по Туреччині, все вивідав і роздивився й на Січ переказав купцем-вірменином, щоб ударили на фортецю Ені-Кале, бо в ній невелика залога, і двох потурнаків-сторожів підмовив, аби відімкнули запорожцям хвіртку, як підійдуть опівночі. А сам — наче в землю запався: певне,

схопили турки й закатували — ніхто й не знав коли.

Думки про це приходили найбільш уночі, й тоді Михайлик починав стогнати й клясти себе, чом тоді, восени, не побіг слідом, не наздогнав батька в степу, не вблагав, щоб узяв його з собою. Ходять з кобзарями та з прошаками хлоп'ята-міхоноші, ходили б і вони по Туреччині вдвох — нехай би отак у парі й схопили їх, коли вже таке судилося...

Од цих думок та від лихоманки Михайлик змарнів і пожовк, як мара. Усі, хто бачив, тільки головами хитали: топче, мовляв, хлопець стежку на той світ.

Лежав він на лаві в хаті кошового. Сам Бородавка сюди майже не заглядав: готуючись до походу, він більше ночував по куренях.

Проте суворо наказав джурам глядіти хворого. Здоровані-хлопці, які спершу мали Михайлика за ніщо й крадькома поштурхували,— тепер самі жаліли його, носили величезні полумиски каші, кулешу, силювали,

щоб їв, хоч Михайлик на їжу й дивитися не міг, так нудило від лихоманки.

Прибігали нишком Карно й Василь, вболівали над ним, але втриматись не могли — хвалилися, що все одно втечуть із школи в похід, вже й зброю наготували та заховали в ямі за повіткою. Ножем краяло серце од цих вихвалянь...

Та коли хлопці заскочили ще раз, Михайликові спала щаслива думка. Почав ледве чутним голосом благодіти, щоб побігли на берег, привели до нього діда Йвана. Чомусь страшенно захотілося, щоб дід забрав його до себе: коли вже вмирати, то хоч не тут, у хаті, а на березі просто неба.

Карно й Василь, спасибі їм, не відмагалися, зразу ж і шаснули на берег, привели діда. Той, глянувши на Михайлика, тільки цмокнув, проте довго бідкатися не став, загадав джурам, щоб сіднали коня, посадив на того коня Михайлика та й повіз потихеньку на берег, у свій рибальський курінь. Там заходився лікувати: частував тричі на день відваром степового полину, таким гірким, що аж щелепи судомило. Підстрелив у плавнях козулю, варив густу юшку, силював пити.

За тиждень хлопець з подивом відчув, що лихоманка слабшає, вже не трусить щовечора. А ще за три дні зіп'явся на ноги...

Доки хворів, дитинство відступило від нього, гіркі думки висушили душу. Михайлик сам собі здавався старим і нещасливим.

Тепер він думав тільки одне: як йому порахуватися за батька Мехтода? Треба було зараз же скакати в оту Суху Діброву, наздоганяти Бородавку. Що кошовий не відмовить, візьме з собою на бусурменів, годі було й турбуватися: Михайлик про себе знав, що той не байдужий до нього. Якась нитка в'язалася між ними ще з того дня, коли Бородавка з братчиками врятував його від харциза.

Кажуть, лихо сунеться широкою стежкою, а щастя Йде вузьенькою. Та все-таки йде: якраз того дня, коли Михайлик вирішив сам один їхати в Суху Діброву, на Січ прискакав полк донських козаків. Вони, діставши звістку, що козацтво з усієї України готується дати відсіч султанові, одразу помчали на допомогу із своїх далеких степових станиць. Так воно вже повелося, що запорожці й донці браталися здавна: разом ходили

на бусурменів, от і звикли допомагати один одному. На Січі вже з півсотні років був курінь, де жили самі донці: він так і звався Донським. Не диво було зустріти на Дону й запорожців...

Проте отаман слухав Михайлика неохоче й тільки одмахнувся, коли той став просити, щоб його взяли із собою.

-Ти що, парубче, блекоти об'ївся?! На себе глянь у воду — тебе ж вітром з коня здмухне.

-Не здмухне, батьку отамане. А здмухне — вам через мене не вертатись. Покинете в степу та й поїдете далі.

Голос Михайликові здригнувся.

Кремезний козак із срібною сергою у вусі й рудим, аж червоним, чубом, що хвацько кучерявився з-під збитої набакир шапки, насупився й уже хотів був grimнути на цього худючого причепу, щоб не морочив голови, ішов собі геть! — та несподівано змовчав, кивнув головою.

Ламкий, тремтячий голос вдряпнув по серцю. Подумалось, що, мабуть, неспроста хлопець отак домагається. Тут, на Україні, кожен другий мав порахунки як не з шляхтою, то з турками чи з татарами; диво, що цей народ ще жив і давав відсіч своїм ворогам — так його шматували й нищили з усіх боків...

Коли Михайлик, подякувавши суворому отаманові, вертався на берег, коло січової брами його обігнав якийсь вершник, що вів за поводи білого коня. Щось страшенно знайоме було в куцїй, натоптаний постаті вершника, в тому, як він сидів, трохи пригнувшись до кінської гриви. Та й білий кінь був по знаку. Йй-богу, Білаш!

-Іва-а! — захлинувшись, гукнув Михайлик.

Той озирнувся, ковзнув по ньому байдужим поглядом — не впізнав.

-Іва-ашку!

Тут уже Білаш заіржав, зафоркав. Іван горошком скотився з сідла, підбіг, сплескуючи руками.

-Михайлику! Живий!.. А у нас казали — вмер...

-То це ти поминати мене приїхав?

Той спалахнув, аж вуха почервоніли.

-Ні-ні. Я — не поминати. Я в похід утік...

-А дід?

Івашко похнюпився.

-Що — дід... Звісна річ, не пускали мене; спати з собою клали, вірьовкою до себе прив'язували, щоб уночі не дременув.

-А ти ж що?

-А я таки одв'язався і втік.

-А Білаша де взяв?

Білаш у нас був. Його Омелько з січового табуна забрав, коли ото з моря назад вертався.

Михайлик притулювся щокую до теплої хвилястої гриви. Кінь лоскотно дмухав йому

в вухо, клав морду на плече.

Добре вгадав... Я саме голову сушив: де б його коня взяти?

І завтра, вдосвіта, вони вдвох дожидали донців коло переправи.

Отаман — хай здоров буде! — не дуже сварився на Івашка, хоч на всяк випадок обіцяв турнути обох утришия, якщо вони дорогою десь вискіпають до гурту ще й третього.

Уперше за довгий час Михайликові трохи полегшало на серці. От їде поруч з Івашком. Коні під ними пофоркують, просять ходу. Гарячий степовий вітер дме в обличчя — і не здмухує з сідла, а додає сили. Усе тішить — наче ще раз народився на світ. Онде вискочив з байраку й перебіг дорогу десятків сполоханих сайгаків. Тікайте собі, дурні кози, тікайте: хто там буде вас займати!

Ось гострозорий кібець упав каменем униз, нагледівши в пожовклій траві ховрашка чи мишу, й, сердито пискнувши, знехотя знявся вгору з порожніми пазурами.

Так тобі й треба, вража душа! Встигло бідне звірятко сховатися: нехай поживе ще трохи!

І тут подумалось Михайликові, що він схожий на оте звірятко... Скільки ж то разів влучала його смерть і відступала геть з порожніми пазурами. Якби ж знаття, чи влучить оце зараз?

А втім, нащо думати? Як буде, так буде...

Донці їхали швидко, зупиняючись лише на короткі перепочинки, поспішали захопити Бородавку ще в Сухій Діброві.

Так само, як запорожці, вони верстали путь у степу за сонцем та за високими могилами, а часом і за переплетеними скрутнями сухої трави, що де-не-де стриміли на випаленій сонцем рівнині.

Проте зараз не дуже й треба було дошукуватись прикмет — козацьке військо пройшло ще зовсім недавно, пильне око відразу ловило й сліди, залишені кіньми, й колії, наковчені возами, й зрубані на вогнища кущі тернини та глоду на схилах байраків.

Декілька разів бачили на обрії ординців — невеличкі роз'їзди, найбільш по десятку вершників. Може, то були чати, які завбачливий хан Джанибек-Гірей виряджав поперед турецького війська, а може, й просто грабіжники з буджацьких та кримських улусів, що нищпорили в степах, винюхували, де б його нашвидку напасти на село чи зимівник, підпалити й нахапатися здобичі та ясиру, доки не пройшло по цих місцях потоптом султанове військо...

Але, вгледівши донців, татари одразу розсипалися поодинці й тікали,— певне, не мали наміру встрягати в бій.

Донці стежили за ними примруженими очима й тільки сердито кректали: якби час — хіба ж так вдарили б на бісових ясирників! Вони і їм добре давалися взнаки, шарпали їхні станиці понад Доном і Чи— ром не згірше, ніж українські села.

Коли стали під'їжджати до Черкас, уздовж дороги зачорніли попелища. Закіптюжені комини стирчали на місці спалених хат, обсмалені дерева струщували на землю спечені надзелень вишні та сливки.

Михайлик та Івашко сумно презирились. Обидва ще ніколи не виїжджали з-за порогів, знали тільки свої степи, де можна було й два дні скакати, не зустрівши людської оселі! Хіба де-не-де тулився до балки хуторець, оточений ланами пшениці й гречки, або чорніла в кущах самотня козацька землянка-бордюг.

А ген далі, за порогами, вздовж Дніпра, село, казали, зустрічається з селом, є великі гарні слободи, містечка. Страшенно кортіло подивитися, як воно там живуть люди.

І ось маєш: їдуть півдня, а навкруги — пуста. Невже й справді татарва встигла спалити оці села й стільки людей погнала в неволю?

Аж тут на згарищі зачорніли людські постаті. Згорблена жінка рилася в недопалках — певне, вишукували якесь вціліле начиння. Їй допомагали хлопчик і дівчинка, обоє в довгих, по кісточки сорочках, бруд— но-сірих, як саме попелище. Мати й діти так захопилися отим порпанням, що й не згледілись, як над'їхали донці.

Аж ось хлопчик озирнувся — і з криком підхопився: мати й собі зойкнула, і всі троє пірнули кудись під землю.

Михайлик з Івашком не відразу здогадалися, що в льох.

Вони скочили з коней і побігли по згарищу, в один голос гукаючи:

-Люди добрі! Не бійтеся! Ми свої!

-Ми з Січі! — додав ще Івашко для певності.

Але довелося ще й ще раз гукнути, доки з чорного отвору між обгорілими кущами агрусу визирнула розкудлана, притрушена землею і попелом білява Голівка. Хлопчик! Невеличкий,— може, дев'ятиліток. Карі оченята на бруднім личку спалахнули цікавістю.

-Мамо! — гукнув назад у темряву.— Вилазьте— бо! То не гайдуки! То якісь козачата...

Замурзана сажею, худа молодиця в очіпку вилізла а льоху. Слідом за нею дівчинка. Блимнула карими, як у брата, оченятами на Івашка й Михайлика й відразу сховалася матері за спину, обома руками вчепилася їй у спідницю.

Хлопці ніяково поскидали шапки.

-Тітонько, а чого-то у вас тут усе попалено? Татарва набігала, чи що?

-Де там, синочки, татарва...— Молодиця зітхнула. — Панові гайдуки ото все спалили — і Замкове наше, і Черняхівку, й Михайлівку...

Михайлик з Івашком витріщили очі.

-За що спалили? Які гайдуки?

Молодиця здивувалася.

-Та панові ж кажу... пана Потоцького... Не чули хіба?

Хлопці похитали головами: ні, не чули!

-О! То багатющий пан! Усю Черкащину, кажуть, йому король подарував. Самих міст і містечок півсотні має, а сіл десь-то аж дві тисячі.

-То нащо ж він їх палить?

-А на те, щоб не бунтувалися люди, на панщину ходили, чинш йому платили,—

терпеливо втовкмачувала молодиця, видно, рада нагоді побалакати з кимось у цьому безлюдді.

-А ви ж що — не платили отой чинш?

-А не платили, синочки, не платили! Хто б йому, шкуролупові, платив. І за поле — зерном — дай, і за хату — подимне — дай, і за худобу — рогатизну — бичка чи корову, і за бджоли — меду. А як жито в млині змелеш — сип мішок борошна. Як хто, бува, звіра в лісі вполює чи риби в Дніпрі наловить — із того дай, хлопе, на пана! Ще й з понеділка до суботи роби на нього...

-То люди й збунтувалися, не один і на Січ утік. Тут у нас села споконвіку козацькі, а козаки таке право мають, щоб їм, і жінкам їхнім, і дітям на панщину не ходити і чиншу панам не давати...

-Про це, кажуть, королівська грамота є. Там усе записано.

-А де ж ота грамота?

-Хто ж її зна, синочки... Десь, мабуть, є, а може, й пани спалили.

Хлопці забули, що треба їхати. Дивилися широкими очима, мов слухали недобру казку.

-То було б правити її з панів! — не витримав Івашко.— Або плюнути й у степи повтікати, за пороги!

Молодиця похитала головою, мов на балачку нерозумної дитини.

-Де б таки три села відразу втекли? З дороги б завернули, а може, й повбивали б усіх. Вже так гайдуки за нами стежили, геть скрізь шастали. А тоді вночі наскочили й підпалили...

-Невже ж люди не боронилися?

-Боронилися, чом ні... І сокирами рубали гаспидських гайдуків, і голоблями били. Та одне, що ніч — і полум'я сильно здорове знялося, а друге, що гайдуків таки багато було. Побили людей, покатували, а хто живий — зайняли, руки позв'язували й, кажуть, десь аж у Польщу погнали.

-На три села, може, з півсотні врятувалось: хто в ліс утік, хто на Дніпро, у верболози...

-Я, правда, в льоху з дітьми пересиділа, а тоді пішла коло лісу землянку собі нищечком вирила: там і живу.

-А де ж чоловік ваш?

Молодиця завагалася, міряючи обох недовірливим поглядом. Проте, либонь, вирішила, що хлопці свої: можна не критися.

-Чоловік... на Січ подавсь. Там, кажуть, кошовий сильно добрий, Бородавкою звать. Михайлик з Івашком пересміхнулися.

-Оце ж ми до нього їдемо! — знову не витримав Івашко.

Жінка сплеснула руками.

-До нього! Ох, ви ж мої ластовенята! Може ж, і мого там у війську побачите? Такий рябенький з лиця, права щока розрубана. Петром звати, Петро Кваша...

-Гостинця б передала, так нема ж нічогісінько: геть усе погоріло. Хіба що

борошенця зо дві мисочки є в клунку... Як почекаєте — я б коржів напекла...

-Ой, ні, тіточко! — сполохались хлопці.— Нам зараз треба їхати! Ми вже й так забарилися.

-А пустіть і мене з ними, матусю! — несподівано попрохав мурзатий хлопчик, який досі мовчки слухав бесіду й тільки блимав карими оченятами то на матір, то на Івашка з Михайликом.— Я татка зразу знайду: от їй же богу. І на турка з ними піду...

-А не пустите — все одно втечу! — додав, насупившись.

Десь-то молодиця скоро була на гнів: обернувшись, одважила синові такого ляпаса, що той трохи не впав.

-Я тобі втечу! Я тобі втечу, бузувіре! —скрикнула несамовито.— Мало мені лиха — ще й ти душу пектимеш! Ось як візьму дубця — тиждень не сядеш! І цить, мовчи, щоб і голосу твого не чула! Та хлопчик і не подав голосу. Стояв, утупившись в землю; не хотів поступатися — хоч перебий надвоє!

Івашко й Михайлик не дослухали до кінця сварку матері з сином. Гукнули: "Прощайте!" — й побігли до коней: треба було чимскоріше доганяти донців, бо їх уже й слід процах на курній дорозі.

* *

Сонце хилилось на спочинок, коли подорожани під'їздили третього дня до Сухої Діброви. Ще здалека почули мушкетні постріли, що шарпнули серце тривогою. Невже замість ради зчинився бій? Не змирили обидва отамани, а слідом за ними, як то не раз бувало, і козаки розбились на два табори й почали шаблями та кулаками доводити, на чиєму боці правда...

Проте бою не було. На величезнім — оком не обняти — полі нерухомо стояло військо. Хрипкий, натруджений голос плив над полем— і мов луну чути було шерех, шепіт: то козаки з передніх лав переказували почуте далі.

На двох дошках, перекинутих з бочки на бочку та вкритих килимом, стояв Бородавка й говорив, мов рубав, помагаючи собі стиснутим кулаком.

Отож, панове молодці, така моя рада: хоч-не— хоч, мусимо йти на турка. А поб'ємо, впораємо — отоді й питаємо, з кого треба, наше, козацьке право. Вже ми почулися на силі: тремтить перед нами земля турецька й польська, тремтить орда!

Бородавка змовк, витер рукавом лоба, мов після важкої роботи.

Все поле з краю в край гримнуло: "Слава!" Знову вдарили мушкети, полетіли хмарою вгору різноверхі шапки.

Михайлик вмить скочив з Білаша, прив'язав його до берестка й пірнув у козацькі лави, протискуючись ближче до помосту, коло якого купчилася старшина й, гладячи пишні вуса, походжав королівський посол у шитім золотом кунтуші.

Сагайдачний насупив брови,— видно, різонула по серцю отака шана Бородавці, проте простяг йому руку, обняв за плечі.

Добре, пане-брате!

ЗУСТРІЧ

Тьмяне кружало, обведене світляною смужкою, хутко котилося до сонця. Ось

укрило краєчок, наче відкусило, посунулось далі: сонце зникло зовсім.

Недобра сутінь впала на землю, повіяло холодом. На пасовиськах жалібно заревли корови, замекали вівці, кози, на подвір'ях, мов серед ночі, пронизливо закукурікали півні.

Скрізь по селу грюкали двері: люди стрімголов бігли до хат з виноградників, з токів-гарманів, покидавши мотики, покинувши на токах нерозпряжених волів, що, тупцяючи по снопах, вибивали з соломи зерно.

Жінки ламали руки, голосили, мов на похороні,— ніхто їх не спиняв: усім, певне, здавалося, що вже кінець світу.

Козаки, які саме минали це молдавське село, притримали коні: їх теж обняла тривога. Хто хрестився, хто шепотів, яку знав, молитву, щоб відігнати неспокійні думки.

Михайлика, котрий разом з Івашком їхав слідом за кошовим, почала бити пропасниця.

Мимоволі згадав, що чув учора смерком коло вогнища: гомоніли братчики, наче повернувся з Поділля геть пошарпаний загін, який бився з татарськими чатами, й привіз з собою бранця, старого-престарого та— тарина-ворожбита.

І той ворожбит, як узяли його на сніток, наче сказав, що незабаром згасне сонце, й вогненні стовпи ходитимуть у небі, й шукатимуть здобичі вогневі змії— літавці. А все це, мовляв, провіщає лише одне: люту загибель козацькому війську.

Отож хай козаки мерщій вертають на Україну, ба не втекти їм од своєї долі. Іде султан Осман, веде стільки воїнів, скільки піску на березі моря: нема в світі сили, яка б могла їх подолати...

І ось маєш: сонце зникло — невже ж отой ворожбит казав правду?

Михайлик мимоволі зирнув у змерхле небо: чи нема вогнених стовпів та зміїв-літавців?

Але тьмяне кружало потроху почало зсуватися, з-під нього пробилися промені, й сонце виринуло знову — жарке, веселе, ніби й не зникало щойно, на пострах усім добрим людям.

Немов сто пудів звалилося з серця: Михайлик зітхнув з полегкістю й штовхнув коліном Івашка,— може ж таки, брехав ворожбит — поживемо ще трохи!

Військо рушило далі. М'яко тупали копита по розжареній куряві. Посувалися мовчки, без балачок і пісень: попереду, збоку — скрізь могли критися турецькі чати.

Османові полки саме переправлялися через Дунай: загони розвідників уже нишпорили по Молдові. Лише позавчора козаки наскочили на один такий загін, що отаборився на перепочинок у винограднику, оточили й вирубали дощенту, — тепер треба було стерегтися...

Бородавка мовчав, думав своє. Відколи рушили з Сухої Діброви, його день і ніч гриз неспокій. Хоч досі все наче йшло щасливо: і з Сагайдачним нібито помирили щиро, і на раді погодилися без суперечок, що кому робить... Сагайдачному й ще трьом посланцям — їхати до Варшави, просити короля Сигізмунда, щоб приборкав шляхту на Україні, бо вже несила терпіти далі такі знущання; може ж, дасть король хоч трохи полегкості

народів, як обіцяє вже здавна.

Січовикам — знову пливти чайками на Туреччину: шарпуть позосталі війська, руйнувати турецьку силу.

А йому, Бородавці, припало вести сорок тисяч ко— заків-реєстровців і нереєстровців на допомогу старому гетьману Ходкевичу, що вже збив свої полки й потроху посувається до Дністра.

Він і веде... І хоч добре зна, що на турка вдарити треба,— проте не хочеться, ох, як не хочеться класти під меч безвинні козацькі голови!

Хто вже хто, а шляхта, велика й мала, добре вміє чужими руками гадюк душити: де найважче — впхне козаків... Так завжди було, так буде й тепер.

Од цих думок стало нудно, гірко — наче полину наївся. Бородавка випростався в сідлі, оглянувся на товариство й зітхнув: нема й тут розради.

Обличчя якісь темні, невеселі: не один, мабуть, думає те саме, що й він. Коні світять ребрами, посуха геть спалила пасовиська й луки: щодня всьому війську клопіт — де взяти паші?

А що ж далі буде, коли зараз така скрута? Гризтимуть козацькі коні землю, як дійде до великих боїв з турками.

А горів би цей похід ясним вогнем!..— Бородавка зціпив зуби, аж хруснули щелепи.

І враз стрівся поглядом з Михайликом. Теплий промінчик жалю ковзнув по серцю: ну, ж і змарніло хлоп'я! Худе, жовте, мов з домовини встало. А кладе честь на собі: мовчить, терпить... І своє діло зна: усе робить справно, що треба джурі. Само голодне спати ляже, а коней нагодує — хоч сухої трави, хоч оберемок листя, а добуде їм.

І той чорнявий за ним скрізь бігає, котиться, мов жучок. Вже ж так просили обидва, щоб і його взяти за джуру.

-Батьку отамане! Батьку! —стривожено гукнув біля вуха хорунжий.— Диви — чи не турки, бува, скачуть?

Миттю розвіялися думки. Глянув з-під долоні: так і є! На кривулястий путівець, що звертав з битого шляху праворуч, з-за виноградників виїжджали якісь вершники.

-Ану, хлопці!

Два десятки козаків, похиливши списи, погнали назустріч. Та вершники зупинились, один замахав чимось білим: ні, то були не турки!

Невдовзі козаки вже поверталися назад, оточивши прибулих. Попереду на дебелому сивому коні, що поважно виступав, помахуючи білою густою гривою, їхав товстун з гострою темною борідкою і хвацько закрученими вусами. З-за пояса в нього виглядали цяцьковані сріблом пістолі, збоку висіла шабля, але на вояка товстун не скидався, дарма що на коні сидів браво: знати було, що чимало попоїздив на своєму віку.

За ним, тісно оточивши криті вози, їхали його молодці, озброєні добрими мушкетами й шаблями. Збоку, зігнувшись, скакав на гнідому бахматі провідник— молдаванин у довгій киреї. Кучмата шапка була насунута низько на лоба, обличчя, мабуть, через якусь хворобу, щільно обмотане чорною шматкою.

Оббігши бистрим поглядом козаків, товстун несхибно вгадав у Бородавці ватажка. Під'їхав, чемно вклонився.

-Moi, je suis marchand français!

Бородавка знизав плечем.

-Не розумію!

Товстун ткнув себе пальцем у груди:

-Le marchand! Marchand français!

Гей, писарю! — гукнув Бородавка через плече.— Ану, їдь ближче! Може, щось перетовкмачиш!

Козацький писар не дарма писав листи й грамоти і по-польськи, і по-латині. Він зрозумів товстуна відразу.

-Moi, je suis marchand français! (Фр.) — Я — французький купець.

То, батьку, купець. Француз.

— Отакої... Чого ж то він прибивсь аж сюди? Не боїться, що вб'ють?

Ці слова товстун збагнув без товмача. Лукаво всміхнувшись, розстебнув приторочену до сидла велику шкіряну сумку, витяг з неї два сувої з печатками. Один, списаний хитромудрою арабською в'яззю, дбайливо поклав назад, другий простяг писареві.

Той розгорнув, кинув оком.

Охоронна грамота, польська. Підпис: "король Сигізмунд"...

А як на турків наскочить? Або на татар?

А на тих у нього друга грамота є, султанова. Берат Ота, що назад сховав.

Бородавка похитав головою.

Сказано — купець... Ану, спитай — що він продає?

Але спитати писар не встиг. Два хлоп'ячі голоси дзвінко скрикнули: "Харциз!" З обличчя молдавани— на-провідника несподівано звалилася чорна шматка, й усі побачили перекривлене обличчя з довгим червоним шрамом од рота до вуха. Ту ж мить розбійник люто оперішив нагаєм свого коня і, втягнувши голову в плечі, щодуху дременув путівцем.

Михайлик з Івашком, не розмірковуючи, кинулись навздогін.

На хвилину всі остовпіли,

Та Бородавка вже махнув рукою: кілька охочих, зриваючи мушкети з плеча, й собі поскакали слідом за хлопцями.

Лунко розкотився постріл... ще один... ще...

Oh, mon dieu! — сплеснув пухкими руками купець,— Que faire maintenant?! C'est notre guide![13]

Ру-ша-ай! — гукнув кошовий, півобернувшись,

...а-ай! — покотилося від лави до лави. Знову м'яко затупали копита коней, зашурхали ноги піших козаків у сипучій куряві, пронизливо, жалібно зарипіли колеса возів. Військо посунуло далі.

Завбачливий купець, відступивши з дороги, почекав, поки проїде старшина, а тоді

із своїми слугами потихеньку рушив збоку.

Він прикинув собі, що нема чого клопотатися, шукати іншого провідника: козаки — з усього видно — йдуть туди, куди треба й йому.

Отож не варто гаяти час: під Хотин, знехтувавши небезпеку, поспішає зараз багато купців — усі, так само, як він, сподіваються добре поторгувати. Коли б ще не перейшли йому дороги...

* *

Погоня — вже надвечір, коли військо ставало на перепочинок, повернулася ні з чим. Клятий харциз удруге виприснув з-між пальців. Його непоказний бахмат мчав рівним чвалом, не знаючи втоми, а козацькі зморені коні почали спотикатися. Отож братчики тільки здаля бачили, як розбійник звернув у порослу високим чагарником долину й згинув, розвіявся, як мана.

Найгірше те, що разом з ним зник Івашко: не слухаючи нікого, помчав у долину, навздогін за Криворотим — і тільки його бачили. Або вбив харциз, або накинув зашморга на шию й потяг за собою. Занапастила хлопця гаряча кров.

Михайлик їхав блідий, аж синій, хилився коневі на гриву: Криворотий, одстрілюючись на скаку, прошив йому кулею плече. Та гірше, ніж рана, пекла думка про товариша. То через нього загинув Івашко: побачив, як він хитнувся, вхопившись за плече, — ски — пів і рвонув наосліп, мов навіжений. І от — пропав...

Хлопець ледве сповз із сідла, сів на землю. Кружляли чорні мухи перед очима, нестримно хилило в сон. Рукав жупанця під абияк намотаною ганчіркою намок кров'ю.

Де не взялися два старезні знахарі-діди, заходилися коло нього. Один обережно стягнув жупанець, обмив плече горілкою з баклажки, приказуючи: "Терпи, козаче, отаманом будеш!" Другий наготував споконвічні козацькі ліки, набрав землі й, поплювавши, добре замісив на долоні — заліпити рану.

Але тут протовпився до Михайлика француз-ку — пець, що поставив свої вози поблизу табору, під засохлим од спеки горіхом.

Глянув, поцмокав язиком, скоромовкою гукнув щось своїм молодцям — ті миттю принесли йому пляшку з густою чорною олією й чисту білу шматину.

Купець на мигах показав, що це гарні, дуже гарні ліки, куди кращі, ніж земля.

Щедро полив пахучою олією одірваний клапоть, поклав на рану, під колючими поглядами дідів спритно обмотав плече. Всміхнувся, вщипнув Михайлика за щоку: "Oh, tu es brav garçon!" [14] — і пішов до своїх возів, колишучи пухким черевом.

Михайлика зморив гарячковий сон, схожий на марення. Знову маячив перед ним Криворотий, накидав на шию зашморга, душив, волочив за собою по землі — хлопець стогнав, здригався всім тілбм. І вже здавалося: він став Івашком, зв'язаний висить на коні вниз головою, мчить, мчить кудись... Скрикнувши, Михайлик прокидався.

У розплющені від жаху очі світив розжарений добіла місяць. Ворушився під його промінням, бачив тяжкі сні, важко дихав, хропів багатоголовий козацький табір... Бігцем простувала на схід серпнева ніч, задихалась од спеки, сіяла тривогу.

У ЗМІЇНІЙ ПЕЧЕРІ

Буває — доля ворожить шаленим: харциз не схопив Івашка. Несподівано його бахмат трапив ногою в борсучу нору і з розгону беркицьнув на землю — скрутив собі в'язи, придушивши всім тілом господаря.

Івашко горішком скотився з сідла, шарпнув з піхов шаблю і вже підскочив був до розбійника, коли зненацька над головою гримнуло: "Стій!" Кільканадцять мушкетів націдилися в нього з кручі.

Од такого дива зарябіло в очах: майнула думка, що вже кінець,— Криворотий зумисне завів його в засідку... Але ту ж мить один з нападників гукнув: "Стривайте, хлопці!" Мушкети опустилися, ошелешений Івашко побачив, що на кручі — свої. То були козаки, які вертали до війська, розгромивши на березі Пруту невеличкі татарські чати.

Зо два десятки своїх під'їздів Бородавка виряджав кожного ранку на розвідини, а також щоб при нагоді шарпали турків і татар, які сунули позаду.

Втомлені запорошені козаки й попереду всіх високий рудий сотник почали помалу з'їжджати в долину, дивуючись, як це відразу не вгадали джури, котрого щодня бачили в таборі.

І тут Івашко спохопився: "А де ж харцизяка?!"

Криворотий у сум'ятті щез: певне, виборсався з-під мертвого коня й шугнув у куші поповзом, як змії: лише кучмата молдаванська шапка валялася на землі, біля кінського черева.

Обнишпорили всі чагарі в долині, зазирали в кожную нору — ніде немає!

Івашко слізно благав, щоб гналися далі, та сотник одмахнувся: де там! Вже вечоріло, хіба ж вистежиш у присмерку душогуба, котрий, може, й не тікав зовсім, а спокійнісінько лежав собі в схованці під якимось каменем, що їх багато, великих і малих, стриміло з землі по той бік долини, аж до скелястого берега Пруту.

Отож вирішили вертати до табору. Коли виїжджали з долини, вже добре смеркло, небо запнули щільні дощові хмари, почали кресати блискавки. Синясто-білі спалахи сліпили очі, збивали з дороги.

Коні почали харапудитися, хропти, ані руш не хотіли йти далі. Кленучи похід, коней і самих себе, козаки шарпалися то в праву, то в ліву руку — і незчулись, як, замість табору, опинилися знову над Прутом.

Тут приткнулися цід скелею й задрімали ненадов— то, поставивши варту. Світанок збудив їх пострілами вартових, шаленими криками: "Алла!" Козаки посхоплювались — на них звідусюди сунули турки...

...Темінь і темінь: лише сприходу часом сіріє — можна вгадати, коли настає день. По кутках змії, ціле збіговисько змії. Бити — марна річ: вони знову звідкілясь наповзають. Тільки ляжеш спочити, вже лізе під тебе, звиваючись, слизьке холодне тіло, ховається в одіж, шукає тепла.

З правого кутка чути срібний булькіт: якимось дивом просотався в камені струмок, розлився озерцем, рятує козаків од спраги. Ось уже п'ятий день одбива— ють вони ворога в цій печері...

Тоді, на світанні, не розгубилися: зустріли турків таким вогнем, що ті відступили.

Івашко стояв позаду, притулившись до скелі, заряджав і передавав переднім стрільцям мушкети.

Раптом сприснула нога, він схитнувся і мало не впав у якусь яму серед тернини. Миттю нахилився, розгорнув колючі кущі: не яма, а хідник. За ним глибока розколина в скелі — печера!

Перш ніж турки встигли збагнути, в чому річ, козаки один за одним зникли в цій розколіні й звідти знов так сипонули кулями, що аскери-піхотинці, які поткнулись були за ними, полягли всі до одного, нагромадивши коло печери цілий вал трупів.

Але на тому не скінчилось. Звідкілясь надійшли нові загони і з того часу все йдуть і йдуть, облягають скелю, лізуть, мов навіжені, силкуються взяти козаків живцем.

Та ба — спробуй узяти! Хідник вузький, більш як один не пропхнеться: летять і летять з пліч турецькі голови. Непереливки й козакам: уже на третій день не стало куль і пороху, не стало й харчів,— гаразд, що води є досхочу!

Івашко досі ніколи не думав про їжу, вминав, що було: сухарі, то й сухарі, саламату з водою, то й саламату. А зараз день і ніч пахтить йому хутірський куліш з салом, стоять перед очима золотисті пухнаті хлібини — аж млоїть під серцем. Щоб задурити голод, він тихцем одріза од пояса шкуратки й жує: їжа не їжа, а зубам робота є!

Братчики не скаржаться, ще й жартують: мовляв — дуже припече, їстимем змій, як чорногузи; от уже й не пропадем — гадюк у печері досить.

Багатьом голодувати не першина: траплялося тікати з турецької й з татарської неволі, тижнями блукати в мертвім степу, гинути од безхліб'я та безвіддя.

Щоночі по двоє, по троє, на одчай душі, повзуть з печери, нишком скрадаються до турків.

Та клятві бусурмени пильнують добре: одразу в таборі здійсмається несамовитий гвалт, лемент: "Алла!", постріли,— назад вже не повертається ніхто.

На п'яту ніч не витримав сотник Гаврило, махнув рукою: "А, чи пан чи пропав!" — і поповз перед світом сам один, узявши в зуби нагостреного ножа-запоясника.

І не пропав козак — повернувся та ще й припхав поперед себе сповитого ремнями напівживого вартового з повстяним ковпаком у роті.

Коли одіткнули рота й облили водою, вартовий, ледве дихаючи, розказав, що аскери не дарма отак лізуть: про козаків-печерників уже знає сам султан; він начебто тупав ногами на великого візира, гримав, що як не виб'ють нечестивих гяурів з-під скелі та не притягнуть до нього живцем, посідають на гострі палі й сотники, й тисячники, й сам Арслан-бей, паша полку Білого Яструба, що облягає зараз печеру. Хоч від того полку, по правді, не лишилося й третини...

Через те взавтра привезуть гармати й почнуть обстрілювати козаків у печері. А спершу порозпалюють вогнища коло хідників, спробують викурити їх ще й димом.

Помовчавши, вартовий додав, що козацькі воїни, які нападали ночами на турецький табір, порубали багацько аскерів. А з самих них нікого живцем не захопили: одвезли султанові самі голови. Він заплатив за кожну по десятку золотих цехінів. За сміливців*

хоч і мертвих, сказав, треба платити не скупуючи... Якби йому хоч сотню тисяч таких воїнів, він ще до року завоював би з ними цілий світ.

...Три десятки козаків збилися до купи в щільній темряві.

-Ну, браття, що будемо діяти?

-Пробиватися,— буркнув сотник Гаврило.

-Пробиватися... А коли?

-Зараз, доки не розбурхались турки. Чули ж: поцупив у них вартового — хоч би тобі одна душа ворухнулась. Втомились, бісові діти, алалакати кожної ночі: сплять каменем.

-А хлопець?

Івашко, який вражено слухав козацьку раду, ще не приміряючи того всього до себе, здригнувся.

-Що — хлопець? Він хіба не козак? Що нам, те й йому.

Чути було: сотник пошпортався в кишені.

-Ану, стривайте...

Зацокало об кремінь кресало, сипнули іскри на губку. Сотник дмухав, доки не зажеврило, і, запаливши од губки відірвану від сорочки смужку, рушив у той куток, де булькало джерело.

-Чуєш, козаче! А йди-но сюди!

Івашко, нічого не розуміючи, пішов до червоної цятки, яка блимала над струмком.

Сотник нахилився, присвітив: унизу, в кам'яній стіні, зачорніла, вимита водою, вузька проточина.

-Ось, бач, вода сюдою тече — назад не витікає. Десь-то скелю наскрізь проточила. Нам нікому не пропхатися — шпарина вузьенька. А ти лізь! Протиснешся — твоє щастя...

Ось тобі наказ: живий залишитися — нашим скажи, як воно було. Чуєш? Не схотіли, скажи, козацького роду ганьбити, гинути, як пацюки в норі. Та не самі ж і на той світ пішли — полк бусурменів забрали з собою...

Івашко схлипнув, сповз у воду.

-Зажди — забувся...

Він упхнув за пазуху хлопцеві якийсь масний шматок.

-Ось... баранина, у турків запопав. їж, синку нам уже не треба...

І ожив наддністрянський передсвіт, вибухнув шаленою стріляниною, лементом, прокльонами: турки не заспали, схопились одразу.

Люто рубалися козаки наостанку, ох і люто! Приголомшені аскери спершу позадкували, стали розбігатися. Та зразу ж отямили, зімкнулися, навалилися купою: ніхто з братчиків не пробивсь — усі полягли в нечуванім бою, поклавши навколо себе три сотні ворожих трупів.

...А Івашко довго повз навкарачки, до крові обдирав руки й ноги об гострі крем'яхи на дні, задихався в тісній проточині. Крізь скелю долинав ледве чутний відгомін бою. Він стогнав, падав обличчям у крижану воду. Нащо, ой, нащо кинув своїх! Як уже гинути, гинув би разом з ними.

Але останні сотникові слова знов і знов озивалися в думці, примушували підводити голову й повзти далі, волочити по дну наболіле, зведене од холоду судомою тіло, хоч за кожним рухом здавалось: от зараз він знов упаде — і не встане.

Зненацька проточина стрімко звернула вбік, звідкілясь, разом з легким подувом вітру, просочилося скупе світло. Струмок повужчав: насилу можна було повзти боком. Долинуло дзюрчання води, що падала кудись униз. Аж ось рука вперлася в кам'яну стіну, сприснула, намацала підмиту водою невелику брилу, натисла... ще раз... ще — й Іван, ойкнувши, звалився слідом за брилою в ковбаню, біля підніжжя скелі, розквасив лоба, розбив у кров лікті й коліна — гаразд, хоч падати було невисоко.

Він одразу ж підхопивсь, мокрий як хлющ, протираючи засліплі від перших променів очі. Витяг шию, прислухався — ні, бою вже не чує.

Тільки джерготять, сердито перегукуються за скелею чужі гаркаві голоси. "Мабуть,— гірко подумалось Івашкові,— над мертвими козаками сваряться..."

Раптом запаморочилась голова з голоду і втоми: світ обертом поплив перед очима...

Івашко зсунувся з кручі, по якій біг у Прут рятівник-струмок, і сів — не тримали ноги. Але вчасно згадав про баранину за пазухою; витяг, відкусив шматок і, помалу пережовуючи, рушив ослабленим, не своїми ногами до широкого плеса, туди, де гойдався під роз— сохатими вербами порожній рибальський човен і скубли траву над самою водою не спіймані турками козацькі коні.

ВОВКИ ТУМАН ЛЮБЛЯТЬ

Козаки як у воду дивилися: Криворотий справді встиг заповзти у схованку, доки вони впізнавали Івашка.

Вовче життя навчило харциза й рятуватися по— вовчому: найпильніше б око не примітило б, як він миттю протиснувся між двома гостроребрими каменями й заліз у яму, де валялися обгризені до білого кістки й задушливо тхнуло звіром; мов навмисне, тут, під каменями, був барліг, де ще недавно жила вовчиця з виводком.

Прийшкнувши в тісній ямі, Криворотий слухав, як люто кленуть його козаки, як шурхають над головою по схилу кінські копита й загін виїжджає з байраку.

Пронесло нарешті! Харциз зітхнув з полегкістю, та зараз же й вилаявся крізь зуби, згадавши, яку здобич вибили йому з рук гадюченята-хлопці. Не доїхати б отому череваневі до Хотина: вів його Криворотий прямісінько в пастку — на ватагу розбійників-берладни— ків, заздалегідь попередивши надійним чоловіком, щоб дожидали купецького обозу в балці коло Дністра.

Але що з воза впало, те пропало. Почекавши, поки змовкне тупіт удалині, Криворотий вибрався із схованки, знайшов шапку, що валялася біля мертвого коня, зняв приторочену до сідла торбу з кукурудзяними коржами й знову заповз між камені, побачивши, що заходить гроза. Зібгавсь у барлозі й заснув.

На світанні пробилася крізь сон далека луна. Десь у скелях ішов бій...

Одразу розміркувавши, що де бій — там і здобич, харциз струсив дрімоту й прожогом подався до скель.

* *

...От уже п'ятий день лежить він за кам'янистим горбком, порослим колючою дерезою, дивиться, як сотенні лави турків вибивають жменьку сміливців, що засіла в печері,— і не може піти звідси...

Криворотий знає, що в печері козаки — ті самі, що мало не схопили його, чує щоночі, як вони поодиноці атакують оскажених аскерів, і черстве його вовче серце здригається від жалю і подиву.

Уперше згадує, що й сам був колись козаком, що міг би оце зараз битися опліч з ними. Щось штовхає схопитися, кинутись на допомогу, але звичка боятися за власну шкуру міцно трима його на місці.

Настає п'ята ніч. Знов Криворотий чує, як козаки вибігають з печери, й знає,— це вже останні... В мерехтінні згасаючих багать безладно метушаться чорні постаті, тьмяно зблискують клинки. Лунає нелюдський голос сотника: "Бий, рубай, хлопці! Справляй по собі поминки!" — і враз голос уривається, глухне в тяжкому хрипінні.

Ще б'ється купка козаків; несамовито крешуть шаблі, лунають прокльони. Та от уже нічого не чути. Тільки турки з переможними вигуками вовтузяться на бойовищі.

Криворотий лежить, не ворухиться. Над скелею помалу сходить заспане сонце: перші промені лягають на потолочену землю, червоно зблискують у калюжах крові.

На дорозі чути бистрий тупіт, кінське іржання. Сотня сипахів скаче на підмогу своїм, везе гармати. Опізнались!.. Не треба!..

Досхочу натішившись перед прибулими своєю перемогою, вцілілі аскери нарешті шикуються лавами, разом, з кіннотою повертаються назад.

Попереду несуть настромлені на списи відрубані козацькі голови. Ще капає кров, останнім передсмерт— ним криком розкриті посинілі губи. Списи колишуться, відпливають далі й далі. Звівшись у дерезі, Криворотий проводить їх похмурим поглядом.

Коли білий крейдяний пил укриває останнього вершника, він іде на бойовище. Заглядає в печеру, наче там когось іще можна знайти, обдивляється трупи.

Але харциз зостається харцизом: лише на час щось здригнулося в ньому. От уже не витримав, підібрав кинджал, що випав з чиеїсь мертвої руки. Нахиляється, виверта в убитих кишені, хова за пазуху різноколірні кисети й потерті турецькі гаманці із срібними монетами-аспрами. Так захопився, що й не чує нічого.

І раптом, скрикнувши від гострого болю, падає долілиць. Сотник татарського чамбула, який прискакав на бойовище, влучив його ззаду стрілою.

Коли Криворотий отямився — над ним стояв десяток перекопців-ординців. Глянув на люті плоскі обличчя й зрозумів: кінець! Краще б ота стріла вибила з нього життя відразу!

Усіх ординців знає, усім заливав сала за шкуру. У того коні покрав з табуна, у того — вівці з отари, а в третього ще гірш: вхопив красуню доньку, як ішла по воду до глибокої степової криниці, завіз на море й продав турецьким купцям, завжди охочим до такого товару...

Тепер настав час сквитуватися за все...

Але ординці дуже квапились. Сердито перемовляючись, скрутили Криворотого сирицею, туго прив'язали до коня й, нашвидку запхавши в тороки здерту з убитих одіж і зброю, щодуху поскакали до своєї орди. Розплату відклали до вечора.

А смерком одноокий турецький візир Гусейн-паша, проїжджаючи з охороною мимо татарського стану, почув нелюдські крики й вирядив охоронця-сераскера глянути, кого там катують. Дізнавшись, що то пе— рекопці катують якогось розбійника-гяура і вже замордували до півсмерті, Гусейн-паша замислився й несподівано звелів викупити розбійника в ординців, зараз же віддати хакимамам-знахарям, щоб лікували, а як трохи оклигає — привести до нього.

...За тиждень зоряним лісовим вечором Криворотий шкутильгав на попечених ногах між двома серас— керами до намету Гусейна-паші.

То був передостанній перепочинок. До Дністра, який турки звали Турлою, до Хотинської фортеці на правому березі, лишалося ще зо два переходи. Передові полки турецького війська, разом з султаном та його гвардією, зупинилися на ніч у лісі. Невільники вже встигли вирубати в хащах величезну галяву, ро— зіп'яти на ній півсотні наметів для візирів та полководців, поставити під дубами розкішне султанове шатро.

Біля наметів горіли ліхтарі, освітлюючи лісовий табір, обставлений гарматами, оточений кільцем багать, коло яких сиділи на сухій траві й вечеряли різноплемінні воїни.

Над наметом Гусейна-паші гойдалося на списі опудало гірського орла — ознака високого стану. Обабіч входу нерухомо стояли чорні, як смола, нубійці, а трохи далі, закинувши голову, уважно вдивлявся в зоряне небо одноокий ворожбит у химерному ковпаку й довгому, по кісточки, балахоні, поцяцькованому чудними знаками.

Щось наче знайоме майнуло у високій кістлявій постаті ворожбита, в тому, як він скоса глянув на прибулих своїм єдиним оком і відвернувся...

Та міркувати над цим було ніколи, харциз спіткнувся біля входу й мало не впав,— але, підштовхнутий у спину, вповз у намет і простягся ниць перед Гусейном-пашею.

Одноокий, як щойно стрінутий ворожбит, гладкий турок довго мовчки свердлив харциза пронизливим поглядом. Нарешті показав на скручену трубкою цидулу, яка лежала коло нього на килимі, й сказав, що ту цидулу треба віднести козакам, аби віддали отаману Бородавці. Віднести цієї ж ночі має він, Криворотий. Ухилитися, втекти дорогою — хай і не думає, люта помста за це знайде його й під землею. Якщо ж однесе цидулу й повернеться назад — матиме торбинку золота.

Про себе харциз подумав, що так і так буде під землею, бо козаки навряд чи випустять його живим.

Але вголос став уклінно благати, щоб дозволив паша рушати не зараз, а трохи згодом, коли на землю впаде туман, у тумані йому легше буде пробратися да козацького табору, щоб не підстрелила варта.

Гусейн-паша несподівано засміявся, показуючи довгі, як у коня, щербаті зуби.

Якщо вовк хоче почекати туману — нехай чекає. Адже й приказка така є: вовки

туман люблять...

Коли Криворотий, стукаючи лобом об землю в незліченних поклонах, виповзав з намету, йому раптом вчувся кволий стогін. Кинувши бистрий погляд, він побачив у темному кутку намету чиєсь скорчене тіло. Високий, плечистий нубієць, що стояв коло паші,, ступнув у куток, штурхнув ногою — стогін урвався.

НІЧ У ЛІСІ

Сагайдачний стис кулаки, аж нігті до крові вгородилися в долоні. Перед очима зринувло вусате червоне лице пана Обалковського, у вухах засичали сказані пошепки слова:

Зрада! Стережися, мосці пане гетьмане! Не шукай далеко — шукай коло себе! Знаєш приказку: "Золото хоч до кого дорогу знайде"? Поки ти їздив до короля, до одного серця в твоєму таборі знайшло стежку турецьке золото...

Не варт було й питати, кого має на думці лукавий шляхтич. Проте гетьман спитав. Той заплющив очі, розвів руками:

Хай розум тобі підкаже правду. Хто, блукаючи по Молдові, занастив марно сотні козаків, наразивши їх на безглузді бої, котрих можна було уникнути? Хто в злочинному недбалстві не призапасив сіна, щоб гинули з голоду козацькі коні? І хто — скажи сам — не хоче єднатися із славним польським військом? А чому не хоче?! Щоб не вийшли перед наші очі чорний підступ і зрада!

Вуса в пана Обаловського трусилися від обурення, обличчя стало зовсім бурякове.

І тут гетьманові раптом подумалось: усе могло бути так і не так. Війна є війна... Переважили в бою турки чи там ординці — й лягла покотом сотня козаків, хоч і відбивалася до останнього...

Сіна не призапасив коням? А може ж, і не було де взяти того сіна?

Запримітивши його вагання, пан Обалковський спалахнув щирим обуренням.

-Що то єсть?! Мосці пан гетьман не їмє віри?! А як я зараз приведу свідка, живого свідка?

І привів... Притяг до свого намету людину — не людину, ледь живу людську тінь. Підштовхнув кулаком у спину.

-Кажі, лайдаку, хто тебе виряджав і до кого? Кажі зараз!

Тінь мовчала, звисивши на груди важку голову. Не вірячи власним очам, гетьман ступнув ближче, придивився.

-Ти?!

Тінь розліпила пошерхлі, закривавлені губи.

-Я...

-Омелько! Його улюблений сердюк! Не поїхав з ним до Варшави, лишився в таборі.

-Що сталося?!

-Бусурмени схопили... в бою під Сорокою... Катували дуже...

Ну?!

Той простяг руки, синьо-червоні, попечені до живого м'яса, з вирваними нігтями.

-Ось...

Обалковський скипів.

-Ти, лайдаку, руками отут не труси! Кажу, що питають, бо...

-Гетьман, не дивлячись, відсторонив його.

-Прошу пана, я сам... Хто ж тебе вирядив з турецького табору, Омельку? До кого?

-Гусейн-паша... з грішми... з цидулою... до пана кошового... Бородавки...

-Де ж ті гроші й цидула?

Омелькова голова знову впала на груди.

-Від...дав...

-Кому?

Обалковський поспіхом витяг з кишені кунтуша брудного пожмаканого листа.

-Ось, прошу, нех мосці пан гетьман прочитає! Відібрали в цього лайдака, перехопили, як уже повз до турків.

Гетьман кинув оком. Застрибали незграбно виведені рядки. Правда! Все правда! Зрадив Бородавка!..

Він схопив Омелька за плечі, трусонув щосили.

-Ти... гадино! Чорна гадино! Чом не сказав усе товариству? Чом не показав цидулу? Смерті злякався?! Га?! Смерті!

Омелькове тіло гнулося в руках, мов безкосте, голова моталася.

Не тямлячи себе, гетьман важко жбурнув його об землю, рвонув з-за пояса пістоль. Почувся кволий стогін. Пан Обалковський підскочив, ухопив гетьмана за лікоть.

-Ох, прошу пана, що за поспіх! Він ще ж не виказав усього! Можна б допитати...

Але допитувати було пізно. Омелько здригнувся, захрипів.

Гетьман шалено відштовхнув шляхтича, вибіг з намету. Все пливло перед очима в червонім тумані. Ледь знайшов коня, скочив у сідло й погнав наосліп якимось вузьким путівцем, аби тільки швидше до козаків, до табору.

Може, з півгодини минуло, поки він нарешті притримав змиленого коня, скинув шапку, глибоко зітхнув. Вечірня прохолода повернула ясність думкам. Гетьман оглянувся. За ним віддалік скакав загін його козаків і ще десятків зо два польських жовнірів з сотником на чолі.

Хтось догадався, вирядив навздогін.

Сагайдачний махнув рукою. Козаки й жовніри під'їхали ближче.

-Де наші отаборилися — скажеш? — спитав польського сотника.

Той виструнчився.

-В Степанівцях, мосці пане гетьмане.

-А дорогу до Степанівців знаєш?

Сотник забігав очима.

-Та... нібито знаю, мосці пане...

Сагайдачний з сумнівом похитав головою.

Гаразд — будемо шукати. Шкода, вечорів.

Лісом треба їхати, пане гетьмане,— подав голос один з козаків.— Онде, гляньте, яка тудою дорога.

Справді, путівець, що ним Сагайдачний скакав з Хотина, звертав до широкої битої дороги, яка зникала в лісових хащах.

Рушили лісом. Дорога була добре втоптана: нею, мабуть, ще недавно проходило велике військо.

Запав присмерк. Після недавніх гроз заходила погожа ніч. Один з жовнірів запалив смолоскип, присвічуючи, рушив попереду. Іскри летіли навсібіч, трап— ляли в сухий мох, жевріли. Гетьман наказав загасити смолоскип, щоб не зайнялася пожежа.

На щастя, зійшов місяць, сипнув під ноги промінням, їхати стало видніше.

Стогнали пугачі на дубах, нечутно, на м'яких крилах мандрували сови, летіли низько, мало не збивали шапок з вершників. Ворушився, жив своїм життям передосінній ліс, байдужий до війни, до людської ворожнечі й крові.

І знову болючим гнівом защеміло серце. Бородавка — зрадник! Хоч які були між ними чвари, на січовій раді торік мало не порубали один одного, але хто б таке міг подумати!

Та Омелько посвідчив — перед смертю він не міг одурити.

Несподівано вколола згадка. Коли приймав його король востаннє, кинув у бесіді, ніби ненароком: "Ми прихилили до козаків своє серце... чекаємо від них допомоги... Але стережися зради, пане гетьмане, понад усе стережися зради!"

Невже ж король знав? Хотів натякнути, попередити? Чого ж тоді не сказав просто у вічі?

На узористу місячну стежку в мереживних тінях гілок вибіг з чагарника старий лис. На мить завмер, підняв передню лапку, ніби відганяючи непроханих вершників, засвітив зеленими жаринками очей — і знов зник у чагарях, не ворухнувши жодної гілки.

Нараз пронизливим, людським голосом скрикнув заєць; видно, трапив знеобачки в хитру лисячу пащеку...

Гетьман пересмикнув плечима, прикрий холодок пробіг по спині.

Гайда, хлопці, гайда! — підохотив примовклих козаків та жовнірів, що попустили були поводи.— Як дибулятимем отак, не втрапимо й до світанку.

Уже й справді благословлялось на світ, коли, пропетлявши всю ніч, вони побачили здалека вогнища великого табору й поскакали просто на них.

Зачорніли під деревами невиразні постаті — варта.

Йой, пане гетьмане! — тривожно скрикнув сотник.— Щось воно не те!.. Куди це ми потрапили?!

Безладно вдарили навстріч мушкетні постріли, розкотилися в сонному лісі.

-Назад! — гримнув гетьман, зриваючи мушкет з плеча.— Турки!

Розпачливо, без тями, періщили нагаями коней, що скакали з останніх сил, ронячи криваву піну. Раз у раз оберталися, відстрілювались на скаку.

Та позаду гриміло й гриміло; цвюхкали кулі, свисг тіли стріли, збиваючи листя з гілок. Турецькі сипахи на свіжих конях уже наближалися. Застогнавши, звалився з сідла поцілений в голову сотник, потім ще двоє жовнірів.

Раптом Сагайдачний здивав румака, повернувшись, кинувся на погоню. За ним — загін.

На дорозі знялася шалена січа. За п'ятьох орудував шаблею гетьман, кресав іскри, вибивав з рук мечі й ятагани. Розпачливий гнів додавав божевільної сили: він ледве встигав роздивитися, кого влуча шаблею.

З криком падали на землю поранені воїни, важко зсувалися вбиті; копита коней ковзалися в крові.

Та от пробився між деревами велетенського зросту лучник у подертій зеленій каптані. Заховався ззаду за дуба, намірився в Сагайдачного, пустив стрілу. І люто вилаявся — гетьман несподівано шарпнув коня вбік, стріла ковзнула, прошила йому плече. Він, не дивлячись, висмикнув її, жбурнув геть...

Приголомшені різаниною сипахи нарешті позадкували; вцілілі вісім козаків з жовнірами збилися навколо Сагайдачного. Та попереду, на дорозі, знов залунали крики "алла!", тупіт: з турецького табору сунула підмога.

Тепер лишалось одне: рятуватися! Усі дев'ятеро кинулися врозтіч хто куди...

Сагайдачному пощастило: він стрімко звернув праворуч, непомічений вихопився на галявину в хащах. Скочив з тремтячого, заюшеного кров'ю коня, що зразу заточився й гримнув на землю, і побіг, петляючи. На бігу скотився в якусь улоговину, порослу молоденькими дубками й чагарником, і заповз під купу хмизу. Колючі, розчепірені гілки лізли у вуха, в очі, ніяк було ворухнутися. Чув, як усе ближче й ближче суне погоня, як розсипаються сипахи в лісі, як один за одним лунають постріли, наздоганяючи позоставших охоронців.

Ось турки наввипередки заджерготіли: певне, вгледіли на галяві мертвого коня — і вже надбігають, нишпорять тут, поруч, над самою головою, перегукуються, клянуть його на всі заставки, взивають "козацьким девом"[15], "божевільним шайтаном".

От-от примітять улоговину... Ні, не примітили — пробігли.

Тільки зараз відчув, як страшенно болить поранене плече. Всю руку сіпало, крутило, жар од неї розливався струмками по тілу, сушив нудотою горлянку. Може, стріла була отруєна?

Але не хотілось думати про це. Одне пекло, точило, відганяло геть гризучий біль, млось, спрагу — згадка про зрадника. За все, за все заплатить йому з лишком ота чорна душа, аби тільки не загинути, добратися в Степанівці, до табору!

...Вже ген опівдні, перележавши погоню, гетьман випорпався з-під хмизу... Прислухався до непевної тиші й сторожко, пригинцем, рушив од дерева до дерева, додивляючись до моху на корі, до сонця між верховіттями...

Плече сіпало дужче й дужче, у голові гуло, дзвеніло. Він подовгу тупцяв коло дерев, повертався назад, на те саме місце, і, зціпивши зуби, знову силував себе йти далі.

Вже думав, що не вибереться, заночує в лісі, та потроху дерева почали розступатися, призахідне сонце вдарило в вічі, він побачив яр, а за яром узлісся, поросле старезними, замшілими дубами. І тут гарячий вітер приніс близькі голоси, розмову: повз узлісся їхали козаки.

Немолодий, сивий уже полковник Дорошенко, який скакав на чолі загону, тільки ойкнув, коли зчорнілий, як мара, гетьман, у пошматованім, скривавленім кунтуші, з підв'язаною ременем рукою, хитаючись, заступив йому дорогу.

-Бійся бога, пане Петре! Що сталося?!

-На турків наскочив... Куди ви?

-До гетьмана Ходкевича... до Бородавки...

-Бородавка де? В Степанівцях?

Дорошенко одвів очі.

-Та... в Степанівцях... На гетьмана оце позавчора обрали його.

Зжовкле обличчя Сагайдачного посіріло.

-На гетьмана??!

-Еге. Рада була; товариство й присудило — без гетьмана на Хотин іти ніяк, хай бере булаву! Чутка була, що тебе під Варшавою вбито.

Он як. Ну, то я ще живий. Давай мені, пане— брате, половину своїх козаків! Поїдемо до нього.

* *

Козацький табір ще не ворухився, скутий міцним досвітнім сном, коли Сагайдачний, перепливши серед ночі Дністро, прискакав у Степанівці. Бородавка, зачувши тупіт, виглянув з намету.

-Петре! Ти!!

І впав од важкого удару кулаком в обличчя.

-Я, зраднику!

Ударили на сполох тулумбаси, тривожна луна попливла над стоптаним до рудої землі полем, де поко— том лежали козаки. Невиспаний довбиш бив, аж руки терпли. Братчики схоплювались, протирали очі: "Що, що таке? Турки? Ординці??" Бігли, не прочумавшись, ставали, шикувалися лавами.

Гарячково поблискуючи очима, оточений старшиною, Сагайдачний вийшов на середину кола. Тонкі губи тремтіли, на лобі круто напнулися жили.

Помовчав, обвів поглядом лави.

-А скажіть, братове, що діяти козакові, як заповзе сонному в степу за сорочку гадюка чи, крий боже, змія-мідяниця?

Товариство мовчало.

-Що робить, питаю,— до серця тулити? А чи за шию вхопити та голову відрубать, щоб і не сіпнулася?

Стогнуче зітхання вихопилося з усіх грудей разом, коли, на знак Сагайдачного, два кремезні сердюки вивели з намету й, притримуючи за плечі, поставили перед козаками скрученого ременями Бородавку. Одне око в нього запливло синьо-чорною гулею, на підборідді засох струмочок крові.

Напруживши м'язи, він рвонувся з рук сердюків, аж затріщали ремені.

-Братчики!

Але Сагайдачний вихопив з кишені листа.

-Братчиків кличеш?! А як туркам продавав — не кликав?!

-Якби небо впало під ноги, а земля стала дибки над головою, це б не вразило козаків дужче.

Остовпівши, слухали, як вичитував Сагайдачний писаного Гусейну-паші листа, де Бородавка хвалився, що навмисне виряджав козаків невеликими загонами, аби не могли відбитися від ворога. Як весь час провадив військо так, щоб турки могли заступити йому дорогу...

Коли б того листа прочитано на Січі — запорожці роздерли б читця на шматки: кожен знав січового отамана, як самого себе. Але запорожців не було — вони зараз палили на Чорному морі турецькі галери. Були реєстрові козаки, нереєстрові — охочекомонні — вони хоч і обрали Бородавку на гетьмана, але знали його недовго. Повагавшись, вони повірили...

За годину військо хутко рушило до Дністра — до переправи.

Попереду їхав Сагайдачний з підв'язаною рукою, мовчав, не дивився ні на кого.

А в обозі сунула рипуча мажа, оточена сердюками. На мажі горілиць лежав зв'язаний Бородавка. Ззаду по обочині, гірко плачучи, скакали Івашко з Михайликом.

НЕЗВИЧАЙНИЙ ВОРОЖБИТ

Недарма Криворотому привиділося щось знайоме в одноокому ворожбитові: то був батько Мехтод.

Не судилося йому зогнити в невіленьницькому льоху чи загинути з перебитими кістками в турецькій катівні — хоч паша у фортеці Ені-Кале справді звелів укинути його в підземелля, запримітивши, що надто вже довго розмовля старий із сторожею коло брами. Це здалося паші підозрілим, дарма що Мехтод, пробувши довгі роки в неволі, балакав як щирий турок, та й обличчям — худим, горбоносим — дуже скидався на турка.

Але як одпливли братчики-запорожці, підпаливши бочки з порохом у склепі під фортецею, і гримнув тяжкий вибух — батько Мехтод, щастям вцілілий, оглухлий і весь подряпаний, вибрався надвечір з-під руїн.

Трохи прийшовши до пам'яті, розміркував, що не час йому вертатися на Січ, доки не зробив усього, що треба, та й пошкутильгав манівцями до Стамбула з нерозлучницею-бандурою за плечем, що також дивом вціліла під час вибуху. Дорогою спинявся в містечках, співав у заїздах — караван-сараях, де завжди товпилося багато приїжджих і можна було почути якісь новини.

Добравшись до Стамбула, ще місяців зо три тинявся по всіх базарах, простягав руку під ятками й рундуками, пильно дослухаючись, про що балакають крамарі й покупці. Закотивши під лоба єдине око, гундосив уривки з корану під мечетями та на людних стамбульських майданах. І так потроху, по словечку, вивідав нарешті від різних людей, куди, коли та з яким військом вирушає походом султан Осман.

Отут і вертатися б додому, але батько Мехтод надумав інше. Поштовхавшись ще днів зо три на базарах, надибав у юрбі знайомця — старого купця-грека Косту, і той за п'ять цехінів згодився переказати почуте на Січ, бо якраз лагодився пливти з крамом у

Київ, доки не почалася війна.

А сам батько Мехтод, ніким не помічений, приєднався до численної юрби ворожбитів, що, почіплявши на пояси сушених гадюк, ящірок та кажанів, з галасом і виттям сунули слідом за султановим військом, та й помандрував нескінченними шляхами до Балкан, звідти до Дунаю, з Дунаю — до Дністра.

Дорогою наслухався про султана та його наміри усяких билиць і небилиць і вже став шукати нагоди втекти до своїх. Але втекти було ніяк, бо, на лихо, закріпив його одноокий візир Гусейн, котрому чимось припав до вподоби мовчазний, покалічений, як він сам, чаклун, що кожної ночі додивлявся до зір десь на околиці табору.

Отож забрав його до себе в намет, загадував ворожити по зірках, вечірніх і досвітніх, по баранячих кістках та бобах, вчитувати долю. Побоювався паша, що вже не вернеться додому в коханий Стамбул, бо коли не поляже в бою — загине від султанового гиіву за якусь невдачу.

Осман давно запрягався, що як прийдуть під Хотин — не снідатиме й не обідатиме, доки не знищить упень усе військо ілляхів, а найперш — козаків, з обома гетьманами, Бородавкою й Сагайдак-беем.

Якщо вийде не на нього — не забариться зігнати серце на своїх візирах. Розпалившись, султан посадив би на кіл і рідного батька, якби той досі був живий. Отож треба було робити все, аби відвернути від себе султанів гнів.

За довгу дорогу Мехтод добре придивився до свого господаря і зараз, побачивши Криворотого, миттю вгадав, що той знадобився паші для якогось чорного діла. Бо на що б же інше міг придатися отакий нелюд?

І Мехтод уже більше не відходив од намету. Стояв і тупцяв навколо, видивлявся на зорі, аж йому голо&a пішла обертом, аби вловити хоч що-небудь крізь шпа— ру в наметі. І таки вловив дещо: почув і останні слова Гусейн-паші про вовків, які люблять туман. Цього було досить.

...Коли ніч перейшла світанкову межу, Криворотий неохоче вибрався з-під гарби в обозі, де спав разом з двома аскерами, й, зітхаючи, рушив у дорогу.

Аскери провели його до околиці табору й повернули назад, справедливо розваживши, що, як схоче гяур тікати, може примудритися і втекти від них у таку темінь. А не схоче — дійде до козаків і сам.

Туман стелився лісом, плутався довгими пасмами з кущах та гіллі дерев. Лише над табором сіялося крізь нього щось схоже на місячне світло.

Харцизові раптом вчувся в тумані якийсь шерех. Він злякано зупинився, прислухався — але не почув нічого, крім різноголосого хропіння воїнів, що долинали з табору, форкання мулів та верблюдів.

Ох, як страшенно не хотілося йти! Щось зломалося в харцизові од пережитих мук: він боявся тікати, боявся й лишатися. Тоді вже паша неминуче його закатує...

Нарешті спало на думку, що може й наказ виконати, й себе вберегти,— не стрітися з козаками віч-на— віч. Прив'яже оту кляту цидулу до якоїсь каменюки й пожбурить здалека, під ноги козацькій варті — нехай підбирає.

Але це була його остання думка... Ледве Криворотий пірнув у лісову непроглядну імлу, збоку виросла висока тінь. Змахнула рукою — щось свиснуло: влучно кинутий ніж вгородився в ший харцизові. Той упав, заливаючи кров'ю зібганого в пазусі листа. В ньому Гусейн-паша улесливо дякував Бородавці за те, що згодився допомогти султанові, затримав козаків у дорозі — не дав їм вчасно підійти до Хотина, де давно чекали ілляхи.

Обіцяв паша Бородавці мішок золотих цехінів за цю зраду, якої не було ніколи...

ПЕРЕД СТРАТОЮ

Оце ти й доживсь, Якове, оце ти й довоювався. Не козацькою смертю,— од ворожої шаблі чи від кулі в бою,— чорною смертю загинеш — за зраду! Не носитимуть козаки шапками землю на могилу; пройдуть мимо, ще й плюнуть: "Собаці — собача смерть!"

А ті, що врятували б, хоч і кістками б отут лягли — далеко, ох, далеко! Сам же винен: вирядив свою січову сірому геть од себе, на Чорне море. Немає рятунку нізвідки: лежи, чекай страти!

Бородавка люто шарпнувся, та ремені тільки дужче в'їлися в пошмагане затерпле тіло. Щиро скрутили, бісові хлопці, знали, кого в'яжуть.

День і ніч стоїть коло намету варт: коли б і схотів хто підступитися — де там!

Першої... ні, другої ночі приповз джура Михайлик. Якось примудрився, прорізав у наметі дірку, шепнув: "Батьку отамане!", вкинув ножа.

То хіба ж не почули вартів! Миттю кинулись, перетрусили все, забрали ножа. Тільки й того, що хлопцеві од них добре перепало. Тепер вже не приповзає.

Від думки, що хоч одна жива душа боліє за нього, не вірить у зраду, потепліло в грудях. Та зразу важкою хвилею насунув розпач. Знову, в котрий раз, глянув з темряви Сагайдачний. Худе обличчя паленіє гнівом, рука жмакає листа: "Зрадник! Продав товариство! На що злякомився?! На золото! Сказав би — я б тобі його сам два лантухи насипав!"

І несла крикнути, що брехня! Не було зради!! Щось ударило в голову й душить, душить...

Ох Петре! Ох гетьмане! Тяжкий гріх на тобі! Вмирать будеш — згадаєш, як повірив у наклеп, звів зо світу свого ж брата.

...Мандрує понад Дністром серпнева ніч, по-хазяй— ськи заглядає по черзі в кожен табір, трусить зоряним рукавом: "Спіть, люди!"

Поснули, хто де впав, серед коней та верблюдів плосколиці ординці. Розкидались просто неба турки, курди, вкутані в подерті плащі, суворі араби. Глухе бурмотіння, зітхання, стогони пливуть у пітьмі: воїни й уві сні б'ються, падають, гинуть од ран.

Горять ліхтарі коло розкішного шатра, прикрашеного золотими кулями й орлиними крилами, що розпросторився на високому горбі. На м'яких килимах міцно спить молодий султан Осман, стискає кулаки, хмурить брови. Недобрий сон привидивсь йому — що розгромили козаки й ілляхи його військо впень і веде він назад, у Стамбул, вкритих ганьбою недобитків. Страшний сон, а прокинутись несла. Спи, доки весь не додивишся!..

Душать примари в Хотинському замкові й коронного гетьмана Ходкевича. Крутиться старий на солдатському твердому ліжку, стогне крізь зуби. Повернулася до нього здобута колись у литовських болотах пропасниця: тіпає й тіпає, сушить німістю тіло, не помагають і гіркі заморські ліки, куплені за великі гроші у французького купця, що торгує всіляким добром у польському таборі.

Усіх приспала ніч, навіть Сагайдачний заснув на час тривожним сном, поклавши на груди поранену руку.

Тільки в'язневі немає спочинку. Лежить, слухає, як перегукується варта в усьому таборі й коло його намету, як співають півні на козацьких возах, кличуть світання. Ще на одну ніч ближче до страти...

* *

Михайлик прокинувся опівночі — й зразу, наче підштовхнутий, збудився Іван. Відколи повернувся з печери, обдертий, худий — самі кістки, він ще дужче прикипів до товариша. Навіть спав, вчепившись йому в сорочку, скрикував, кидався: все пережите не відступало від нього й уві сні.

Коло хлопців на всі заставки хропів гетьманів сердюк Дмитро. З тої ночі, коли Михайлика спіймали під Бородавчиним наметом, Дмитро завжди лягав поруч з ними; видно, мав такий наказ. Та, покрутив¹ ший трохи, пускав хropaка: хлопці тільки того й чекали.

-А якби до гетьмана піти? — сонно пита Івашко.

Михайло мовчить. Вже було! Заступив сьогодні дорогу Сагайдачному. Той, оточений своєю охороною, саме їхав з польського табору. Спинив коня, глянув пильно.

-Стривай, хлопче, де я тебе бачив? Чи не ти співав торік у Січі на березі?

-Я...

Так. так. Чого ж тобі треба? Михайлик набрався духу.

-Пане гетьмане! Відпустіть їх!

-Що-о??

-Батька кошового відпустіть! Вони не винні...

В чорних очах, втуплених у нього, щось зажеврило. От зараз спалахне гнівом, ударить, стопче конем.

Ні, не вдарив, не стоптав... Одвернувся й поїхав далі, мов і не чув нічого.

А як наскочити оце зараз на варту? Я стрілятиму, а ти його в сідло — й гайда! — знов шепоче Івашко.

І знов Михайлик хита головою: ні! Наскочити не штука, та що з того вийде? їх двоє, а варті багато: й відіб'ється, і такий рейвах зчинить, що півтабору збіжиться.

А як до того чужинця-купця піти? Учора знов приїздив возами, торгував коло лясського табору. Завивала турецькі купляв, кинджали. В одного дядька пальця відрубаного купив, а на пальці перстень золотий... з самоцвітом! їй же богу, сам бачив!

Що ж тобі той купець допоможе?

Скажемо — хай служників дає. Ми ж, скажемо, вас од харцизяки порятували. Був би завів десь у болото й потопив би в трясовині, а добро геть усе забрав би, до цурочки.

А дасть служників хоч з півдесятка — почекаємо наступної ночі та й вихопимо кошового.

Михайлик сумно зітхає.

Як же ж ти купцеві втовкмачиш, коли він по— нашому не розуміє? І не схоче він устряти. Свої відсахнулися, а чужий помагатиме?

Проте немає сили лежати. Прислухавшись, як хропе Дмитро, хлопці грудочками перекочуються далі, знітивши подих, повзуть поміж сплячими козаками.

Ану ж таки вартові поснули? Тоді гайнути в намет, перерізати пута...

Під ними шарудять якісь недотоптані кущі бур'яну, колючки-кавунці дряпають обличчя, чіпляються за лікті, за коліна. Дарма: обидва й не чують нічого.

Ось уже маячить попереду намет, ледве видні тіні вартових коло нього... Ще трохи...

І раптом — постріли — наче з гуркотом розкололася ніч... Крізь постріли — голос Бородавки, хрипкий, змучений: "Хлопці! Хлопці, сюди! Я осьдечки!"

Якісь одчайдухи напали на варту, визволяють кошового.

-Ох, голубчики! Ох, рідні!

Не розмірковуючи, Михайлик з Іваном схоплюються з землі, кидаються бігти.

Але хутко, хапливо гримлять постріли вартових. Червоні спалахи кільцем оперізують намет.

Тривожними голосами гуде табір. Звідусюди біжать братчики на сполох. Димні хвости смолоскипів метуть темряву.

Хлопці мимоволі прикипають до землі, слухають. Коло намету несамовите шамотіння, крики, брязкіт шабель.

І — тиша...

Обидва нишком скрадаються ближче... й ледве встигають відскочити вбік. Коло них, підштовхуючи в спину, проводять трьох зв'язаних козаків: серед них — рудовусий Степан. Четвертого несуть на киреї з розрубаним чолом.

Михайлик з Івашком хапають один одного за руки. Це ж... Ляшок!.. Стах!..

Світять смолоскипи на похилі чубаті голови, на застигле Стахове обличчя з широко розплющеними очима. Не стерпів лютої кривди, кинувся із Степаном визволити кошового.

Не вийшло... Не визволили...

Надвечір того ж дня Бородавку вивели на суд, перед козацьке Жло.

Суддя став читати вирок:

"За зраду товариства скарати на смерть — відтяти голову..."

Ну що ж, з самого початку до цього йшлося. Комуś потрібна була його смерть.

Він стояв, високо піднісши голову, невідривно дививсь на похмурі козацькі обличчя, вітер куйовдив йому посивілого чуба.

-Чи згода, панове молодці? — хрипко спитав Сагайдачний.

-Згода! — не зразу озвалися в колі. Багато козаків мовчало, важко втупившись у землю. Сагайдачний махнув рукою — два сердюки підійшли до Бородавки. Але він

відштовхнув їх, уклонивсь товариству.

-Прощайте, братове! Простіть, коли завинив щось... А про зраду — клеплють... не було зради!..

І тут стрів знайомі сірі очі. Михайлик, затиснутий в юрбі, визирав з-за чийогось плеча, і такий розпач, такий жах були в його погляді, що кошовий мимоволі сумно всміхнувся і злегка — тільки йому — кивнув головою.

Повернувся—старшина розступилася перед ним— і сам пішов до колоди... Коло неї вже стояв кат з нагостреною шаблею.

Пронизливий крик злетів над козацьким колом. Михайлик без тями кинувся геть. Не чув, не хотів чути нічого! Не хотів жити, коли стався такий злочин!

Він біг, біг, біг, похоловши від жаху,— і незчувсь, як наскочив на когось, мало не збивши з ніг, як обхопили його рідні жилаві руки.

-Сину! Сину! Схаменися!

Перед Михайликом стояв батько Мехтод...

Розгубившись, Мехтод незграбно тулив до себе хлопця, що здригавсь од плачу, гладячи худі плечі.

-Сину! Цить! Годі-бо... Чуєш, синашу?..

Крізь Михайликів розпач і жах нарешті пробилосся: батько прийшов!

Глянув широкими очима й знову припав, затрусився...

-Тату! Таточку! Живі... А кошового... вбили...

-Коли?!

-Оце зараз... у таборі.... Голову відрубали...

Зморшкувате Мехтодове обличчя сполотніло під темною засмагою.

-Ох ти ж лихо! Спізнився! Насилу втік. Турчини й казали, що сьогодні Бородавці суд... Я, дурний, не вірив, думав: клеплють, собаки...

...Вечоріло. Турки немов пошкодували, що деякий час було тихо,— почали гатити з гармат, цілячи в зубчасті мури Хотинського замку-фортеці, в костьол навпроти нього, в дзвіницю, на якій сумно калатав невеличкий дзвін-скликан'шк, нагадуючи замковій челяді, що хоч зараз і війна, однаково треба йти молитися богу.

З криком, з галасом поскакали до польських шанців сипахи, рясно сипнули стрілами, почали метати короткі списи, намагаючись влучити вартових на валу.

З польського табору, що впирався обома крилами в Дністро, вилетіла сотня гусарів на високих гнідих конях, вкритих металевими сітками. За плечима в лицарів лопотіли причеплені крила, на грудях виблискували кольчуги, перев'язані різноколірними хустками — рожевими, блакитними, сріблястими... Наче дивовижний квітник заяскрів на витоптанім березі.

Креснули шаблі-карабелі, забряжчали об щити турецькі ятагани. Почався бій.

Козаки й собі поспіхом бігли в обоз, відгороджений від турецького тільки глибоким яром, ставали двома лавами вздовж скутих ланцюгами возів, ладнаючись зустріти турків щільним мушкетним вогнем, якщо вдарять на них з яру, де ще лежала підстрелена шкапа, запряжена в гарбу: в отій гарбі, заховавшись під сіном, втік з

турецького стану батько Мехтод.

Немолодий хорунжий, впізнавши кобзаря, котрого не раз бачив на Січі, зупинився.

-Старий! Звідки?!

Мехтод невесело всміхнувся:

-З того світу...

І взяв хорунжого за рукав:

-Стривай, пане Романе. Є діло. Скажи гетьманові, що я оце перебіг від турків. Мушу з ним побалакати.

НІЧНА ВЕРЕМІЯ

Дізнавшись, що чув Мехтод у наметі Гусейна-паші, Сагайдачний аж почорнів, але змовчав, не сказав ні слова.

Хоч яка лють пекла серце, але правда різонула його ножем: він, старий гетьман, дав одурити себе, як дитина, повірив хитросплетеному наклепу.

Кобзар чув не тільки балачку з Криворотим: він чув ще, як знов і знов катували нещасного Омелька, силували, щоб одніс фальшивого листа замість убитого харциза, бачив наступної ночі, як його, божевільного й півживого, тягли на собі яничари. Мали підкинути козакам, а підкинули полякам. Тут би й сліпий вгадав, як усе далі сталося...

Але Сагайдачний був з тих, що каються у власних злочинах лише перед самим собою.

Він надовго втупився в жовтий вогник каганця, що ледве блимав перед ним на дощанім ослоні. Нарешті звів на Мехтода важкий погляд.

-Про те, що чув,— мовчи. Якщо смерті не хочеш...

Мехтод байдуже знизав плечем:

-А я її не боюся.

Однаково мовчи.

І махнув рукою, щоб ішов геть.

Про що думав Сагайдачний тієї довгої безсонної ночі, вздовж і впоперек міряючи свій намет до ранку, того не взнав ніхто. Лише згодом знайшли серед його речей невеличку, оправлену в шкіру, книжечку, де він написав тієї ночі кілька рядків: просив поминати після його смерті в церквах убитого гетьмана Якова. Тільки так признався людям, що винен у його смерті.

А в Хотині — перед козаками — змовчав...

Не козацького гніву, не кари боявся жорстокий, крутий гетьман. Боявся, що, як визнає свій злочин, скинуть його козаки геть, і хтозна, що тоді буде. Чи не зламає новий гетьман угоду з королем, чи, крий боже, не поведе військо назад з-під Хотина. Про це не міг, не хотів і думати.

Важко ступаючи, Сагайдачний вийшов увечері з намету. Два сердюки допомогли сісти в сідло, подали поводи. Муштрований кінь рушив помалу, обережно, щоб не струснути вершника: рана в плечі ятрилася дужче й дужче, не допомагали ні зілля знахарів, ні куповані заморські бальзами.

У таборі курили вечірні багаття. Але не скрізь у казанах варилася страва. Вже

давно не було крупів на кашу, борошна на саламату. Козаки стріляли галок, ворон; одчайдушніші вимикалися мимо турецької варти на Дністро, ловили рибу.

Не раз можна було бачити, як нишком прокрадається польський жовнір, щоб упхнути в руку своєму знайомцеві Грицькові або Стецькові чорного сухаря чи висипати в полу жупана оберемок сухого листа для коня.

Полякам було трохи легше: до них час від часу пробивалися крізь татарські застави обози з лівого берега, з-під Кам'янця, привозили харчі, овес, сіно.

Минаючи гурт, що сидів коло багаття за скупою вечерею, гетьман несподівано зупинив коня.

Хліб-сіль, панове молодці. А чи не бачив хто кобзаря Мехтода? — спитав глухим голосом.

Козаки презирнулися: диви, кобзаря шукає! Мехтода в гурті не знав ніхто.

Скочте-но котрий після вечері, попитайте в таборі. Скажіть, хай зараз іде до мене. Почувши, що гетьман кличе батька, Михайлик сполотнів, ухопився за нього.

-Ой таточку, не йдіть! А підете — яз вами.

Мехтод насупив брови, відштовхнув синову руку:

-Кличе — треба йти. А тобі нема чого.

Узяв палицю й пішов. Михайлик сів на землю, обняв руками коліна. Жах крижаним струмком розпливався в грудях. Нащо, ох, нащо покликали батька?! Ану ж скажуть щось не так? Прогнівиться гетьман, накаже схопити, скарати. Кошового не пошкодував, а тут хіба пошкодує? І враз стало нудно, моторошно,— хоч уставай та біжи слідом. Він тоскно озирнувся, шукаючи Івашка. Щасливий! Лежить собі в бур'янах, сопе, загорнувшись з головою в драну кирею,— і нема йому ні до чого діла. Розбудити, поскаржитись? Де там — і грім не розбудить. Але Івашко несподівано заворушився.

-Ти чого не спиш? — пробурмотів хрипко.

Михайлик тільки зітхнув.

-Лягай коло мене!

-Не хочу...

-А батько сплять?

Ні... Нема їх.

Деякий час Івашко змагався з міцним сном, нарешті сів, став кулаками протирати очі.

-Не хочеш спати — по воду ходім. Сьогодні ж нам іти. Забувся?

-А хіба немає?

-Та нема ж. Відер зо двоє в барилі було — звечора випили.

З водою в таборі справді було погано: далася взнаки довга посуха. У виритих козаками копанках-кри— нидах ледве набігало трохи брудної вологи на дні — од неї одверталися навіть неперебірливі козацькі коні.

На весь табір була одна криниця з доброю водою: її, звісно, не вистачало на всіх.

Козаки давали собі раду як могли: обмотували коням копита клоччям, щоб не чуть було тупоту, ганяли, їх серед ночі поїти на Дністро, возили звідти воду барилами.

Одчайдушні козацькі джури примудрялися інакше. Вночі лазили в яр, що відмежовував козацький табір від турецького, набирали воду з плиткого потічка, який пробивався з печерки між двома каменями, навіть ковбаню вирили, щоб черпати зручніше.

То була небезпечна справа. Не один джура ліг головою у воду, прошитий потемки стрілою. Турецькі вартові пильнували добре: ледве зачувши голос або шерех, стріляли в яр.

Але хлопці не каялися — ходили до потічка. Сьогодні припадала черга Михайликові з Івашком. їм якось щастило: жодного разу їх не вистежили.

-Чуєш, Івашку. А міхи?

-Є міхи. В ямі над кручею.

З тими здоровенними міхами, зробленими з буйволячої шкіри, була чудернацька історія.

Притягнув їх на собі козацький кашовар, як напали братчики своїм звичаєм на турків пізньої вересневої ночі.

Не злякомився козарлюга ні на яку здобич — ухопив міхи, повні води, бо згадав, що звечора не було на чому козакам і юшку зварити.

Аж падав, а тягнув, позв'язувавши докупи, хоч турецькі лучники, ледве отямившись од приголомшення, без тям стріляли козакам услід при світлі надщербленого місяця, і вже з десятків стріл стриміло в міхах, аж струмки з дірок цідилися на землю. Доки дотяг — води не стало.

Невдячні козаки до сліз реготалися з невдалої здобичі й навіки приточили кашоварові прізвисько Міхоноші, а подірявлені міхи випрохав собі Івашко й позашивав, щоб носити воду з яру.

...Нечутно ступаючи, хлопці рушили вздовж обозу де між укопаними в землю возами стояла козацька сторожа.

Обдираючи долоні об сухі кущі дерези, Михайлик спритно подерся по кручі вниз, а Івашко слідом за ним спустив міх на міцному довгому ремені.

Досхочу напившись солодкої води, холодної, аж зуби щеміли, Михайлик помацки підставив горло міха під вузький струмочок, що з тихим булькотом біг з кам'яної кринички, й присів навпочіпки, дослухаючись до близьких і далеких гомонів, якими повнилася ніч.

Згори, з обозу, чути було стишені голоси: козацькі вартові знічев'я перемовлялися між собою.

-Чуєш, Хведоре?

-Га?

-В тебе тютюн є?Є.

-Дай щіпочку, бо курити хочеться, — аж вуха пухнуть.

Потім почулося цокання: десь-то козак добував вогню кресалом, присівши за воза, щоб не привабити турків.

І таки привабив: з того боку тонко свиснула стріла, потім друга. Але не влучила,

впала на землю; козаки тільки вилаялися з несподіванки.

Вода вже набігла. Михайлик стягнув цупкі шкіряні шворки, смикнув за ремінь — міх з тихим шерехом поповз по кручі; Івашко вгорі, крекчучи, тягнув, скільки було сили.

Доки налили величезне, вкопане в землю барило, в якому обидва могли сховатися з головою, добре вхекались. Михайлик двічі лазив на кручу, зміняв Івашка.

Коли впоралися, побіг глянути — батька ще не було.

Вже як почало сіріти, прийшов і ліг коло хлопців, накривши їх своїм турецьким балахоном. Коли Михайлик не витримав, став допитуватися, що ж було в гетьмана, — одбуркнув у відповідь щось незрозуміле.

А вдосвіта в турецький обоз за яром, креслячи іскристі дуги, полетіли з-за козацьких возів пущені з величезних луків "летючі вогні" — хитромудро підпалені горщики з порохом, посипалися обмотані підпаленим клоччям стріли — саме туди, де збилися в глибокій долині табуни султанових коней, буйволів та верблюдів.

Сірий досвіток сповнився іржанням, ревом, лементом: "Алла! Сагайдак! Сагайдак-бей!" — певне, воїнам, що спали коло табунів, примарилося спросоння, що на них напав Сагайдачний.

Забувши про сон, Михайлик з Івашком видряпалися на дерево над самим яром. Звідси добре видно було, як падають долі палаючі стріли, як вибухає порох у череп'яних горщиках, далеко розкидаючи вогонь, як у племенистих загравах несамовито гасають, стають цапа наполохані на смерть коні; похиливши роги, мчать з долини буйволи, перекидають намети й шатра на протилежних горбах, топчуть усе, що трапляє під ноги.

Зачувши ті крики, султан Осман, півголий, вибіг в шатра, скочив на коня й помчав геть.

Яничари ледве наздогнали його в лісі, як він, отямившись, кусав собі руки від сорому й плакав, мов дитина, присягаючись своїм життям криваво помститися за таку ганьбу.

Ще не вгамувалася веремія у турецькому таборі — до гетьмана Ходкевича помчав гонець од Сагайдачного. А вранці поляки, не давши туркам схаменутися, вдарили на них усією силою.

Знов загули сурми, закалатали бубони й литаври. Мов не було втоми від тяжких баталій, поскакали гусарські й уланські сотні, красуючись срібними панцирами на грудях, орлиними крилами за спиною, леопардовими шкурами на плечах.

Одностайно карбуючи крок, ніби на муштрі, промарширувала наймана німецька піхота, яку Ходкевич досі не пускав у бій: беріг для останнього нападу.

Військо розгорнулося на бойовищі — одним крилом вперлося в ліс, другим у наддністрянські скелі.

Наперед виїхали два лицарі на довгогривих оги — рах, вихопили мечі з піхов, гукнули бусурменів на герць, щоб показали, чого вони варті.

Два велетні-джебелі стрімголов поскакали на виклик. Креснули меч об меч,

задзвеніли щити, пронизливо заіржали коні. Поляки й турки затамували подих, чекаючи, хто з гарцівників упаде перший.

І враз турки закричали з радощів. Польський лицар не витримав підступного удару з лівої руки, впустив щит, зсунувся на землю головою до своїх. Це віщувало туркам перемогу.

Почалася страхітна битва, про яку потім очевидці писали, що в житті не бачили такого пекла.

Заревли десятки польських, козацьких гармат, сотні турецьких; затремтіла, наче в пропасниці, земля, повітря почорніло від диму.

Оскаженілий султан гнав і гнав у битву найкращі полки, обіцявши, що посадовить на палі всіх ватажків, якщо не знищать сьогодні ворога до решти.

І справді, спершу доля ніби прихилилась до турків.

У розпалі бою яничари гримнули трьома полками на кінноту, що билася на лівому крилі, зім'яли й знищили німецьких піхотинців, які прикривали її заслоною, і, стиснувши лещатами гусарські сотні, почали стинати їх, наче косою; підрізали жили коням, прошивали знизу списами й стягували гаками з сідла вершників, котрим важко було орудувати шаблями й мечами в такому тискові.

На землі кучугурами нагромадились трупи, серед яких корчилися поранені. Вцілілі коні спотикались, падали, скидали господарів у калюжі крові.

Ще хвилина — і решта гусарів повернула б назад.

Але тут у спину яничарам стрімголов ударили козацькі загони: з наказу гетьмана вони досі нерухомо стояли в лісі, дожидаючи своєї години.

Долаючи біль, Сагайдачний виїхав на пагорб, щоб, як завжди, порядкувати битвою, але не витримав і сам кинувся в січу, міцно стискаючи шаблю в здоровій руці.

Розгублені яничари враз опинилися в киплячому казані. Якийсь час ще відгризались на всі боки, мов притиснуті до скелі вовки; нарешті прорвалися й побігли.

Козаки, оточивши півколом, гнали їх до самих шанців, рубали, ловили на скаку арканами; примудрилися навіть захопити п'ять бунчуків самого янича— ра-аги. Такої поразки султанові улюбленці не зазнавали ніколи.

Осман, що стежив за бойовищем у прозору трубу, звелів нещадно лупцювати втікачів киями й завертати на бойовище, наказав навіть вигнати слідом за ними закутих в крицю слонів.

Та налякані слони ревли і задкували, а яничари хоч і пішли знову в бій, але завзяття їх згасло. Почали поспіхом, у безладді відступати й інші полки. Щастя втекло від турків.

* *

Трусять вогненними хвостами смолоскипи, шматують темінь. Пізній місяць ледве блимає, вгортається хмарами: як не є — осінь.

Ходять полем турецькі воїни, козаки, польські жовніри. Не стріляють, не рубаються — забирають убитих.

Моторошно пізнавати в купках скривавлених тіл своїх товаришів. Ще вранці чекали

бою, сунули опліч, билися, мов шалені.

І ось уже лежать, розкинувши руки, й надщерблений місяць загляда їм у скляні очі. Недешево заплатили козаки за перемогу: майже цілого полку не стало.

Мовчать турки, зітхають. По всьому полю бовваніють одрубані голови в повстаних ковпаках, у білих чалмах. Годі й злічити мертвих. І навіщо йшли сюди — на ганьбу й погибель?

Аж ось знявся стогін, крик: знайшли, кого шукали. Неабихто поліг — вславлений беглер-бей, Каракаш— паша. Не ховався за своїх кіннотників — бився в першій лаві. Але оточило шестеро гусаринів: хочеш не хочеш, приймай герць! Один рубався, п'ятеро дожидали своєї черги. Трьох збив Каракаш-паша з сідла, доки не відрубав йому четвертий гусарин руку разом з шаблею...

Обережно підіймають сипахи небіжчика, кладуть на гарбу, запряжену білими кінями, везуть до своїх.

Чека на нього багатий похорон: вистачить там і плакальників, і голосильників.

Встромивши смолоскипи в землю, мовчки риють козаки глибоку, мов байрак, яму. Кладуть побратимів — як були, із зброєю, вкривають осіннім гіллям.

Під'їхав Сагайдачний, зняв з себе даровану королем шаблю, всипану самоцвітами, кинув у яму: "Спасибі, братчики! Хай вам легенько спиться!"

Вдарила в небо сальва з сотень мушкетів, розкотилась луною.

Посипалася земля із зашкарублених долонь: кожен козак укинув по жмені.

Зросла могила, стрімка, висока, наче в пісні — лицарям на вічну славу...

ОСТАННЯ ПУТЬ

Султан Осман ще не хотів вірити в свою поразку. Після побоїська він шаленів, мов тигр... Звелів, як обіцяв, посадити на палі вцілілих сотників і тисячників розгромлених полків; дізнавшись, що одноокий Гусейн-паша, як почали оточувати його козаки, не витримав, прорвався і втік з бойовища, впав з коня в лісову яму, повну листя, і перележав там, доки не скінчився бій,— султан надіслав йому шовкового шнура, щоб не чекав страти за своє боягузтво, повісився сам. Надіслав такі шнури ще двом беглер-беям, а великого візира Насуфа-пашу скинув геть.

Коли новий великий візир Дилавер прийшов його потішати, султан з прокльоном жбурнув у нього золоченим келепом, гримнув, щоб забирався з-перед очей і не приходив, доки не відплатить за всі нещастя козакам, разом з їх тричі проклятим гетьманом!

Дилавер-паша впав ницьма, як і годиться перед падишахом, і вийшов, ховаючи побілілі від зненависті очі.

Османові й не думалось, як дорого стане його шаленство: не мине й півроку, як повстануть полки яничарів, обурені поразкою під Хотиним, і Дилавер-паша сам витягне й жбурне їм під ноги зв'язаного падишаха. Поведуть його з мотузком на шиї — на глум, на страмовщце, кленучи перед народом за ганьбу, завдану турецькій державі, а потім повісять коло палацу, на гілці чинари.

Та хіба може вгадувати таку долю могутній володар? Не вгадував, звісно, й Осман...

Щоб угамувати його гнів, п'ять сотень делібашів [16] вдерлися тієї ж ночі до поляків, запримітивши, що в одному місці, на валу, не поставлено варти. Порубали півсотні жовнірів і двох офіцерів, забрали їх голови і втекли назад.

Зраділий султан звелів бучно святкувати цю перемогу. сурмити в сурми, палити в усьому таборі вогні, а відрубані голови виставити напоказ ворогам і власним воїнам.

Проте це допомогло мало. Несподівано збунтувалися татари, які давно вже не мирили з султановим військом. Знялися трохи не всією ордою й посунули за Дністро — грабувати нещасне Поділля.

Іншим разом татарський хан Джанибек-Гірей зупинив би неслухняні чамбули й люто покарав би заводіяк, а тут — пішов просити султана, щоб не гнівався. Мовляв, його ординцям потрібен ясир: вони-бо в цьому тяжкому поході захопили його зовсім мало.

Саме тоді після довгої літньої та осінньої спеки раптом дуже похолодало. З півночі насунули важкі хмари, сипнула льодова крупа, за нею — сніг: знялася заметіль. У тій заметілі козаки серед білого дня рушили на пасовисько над Дністром й зайняли турецькі табуни, які досі скубли там останню траву разом з татарськими, а тепер блукали майже без догляду.

Коли турецькі сипахи прожогом кинулися боронити свої коні, козаки розсипалися по дністрових скелях і зняли шалену стрілянину — турки мусили відбиватися до самого вечора.

Тим часом дві тисячі братчиків нищечком підповзли з другого боку до турецьких шанців, закидали

їх в'язками очерету і впали на ворога, мов грім з погожого неба. Вчинили страхінний переполох, поклали покотом полк султанової гвардії, захопили два стяги, силу полонених і різної зброї.

А ранком усе козацтво реготалося з обдурених бусурменів. Козаки, повилазивши на вали, показували на мигах, що таким воякам тільки б носити жіночі плаття й шальвари та запинатись укривалами-чарчафами: не битися їм з добрими лицарями, а сидіти вдома та прости вовну.

Коли роздратовані турецькі пушкарі, не чекаючи наказу, вдарили з гармат, щоб припинити це глузування, кілька шибайголів вискочили в поле й пустили в турецький стан стріли з прив'язаними до них цидулами-листами султанові. В тих цидулах писалося:

"Який ти в біса великий падишах? Хвалишся, що підкорив усі царства й королівства на землі, від сходу сонця й до заходу, а сам козакам ради не даси..."

Крикливий ти слинько! Чваньковитий індик! Забирайся геть, у пекло, до батька свого диявола Вельзевула, котрий давно вже сумує за своїм коханим синочком..."

То була ганьба ще гірша від недавнього побоїська. Похмурнілі візири зійшлися вночі на таємну раду. Ухвалили, не питаючи падишаха, вирядити до гетьмана Ходкевича надійну людину: хай натякне, що як прийдуть польські послы говорити про мир — вони не зустрінуть відмови...

Грек Вевелі, чоловік хитрий і розумний, що деякий час жив у турецькому стані, тайкома поскакав у Хотинську фортецю. Проте до Ходкевича він добитися не зміг: старий гетьман доживав останні години.

Але це вже нічого не могло змінити, хоч султан дуже зрадив, дізнавшись про смерть давнього недруга, й зробив останню відчайдушну спробу.

Сам об'їхав війська, по черзі звертався до кожного полку, ім'ям аллаха закликав не зганьбити свою честь: ще раз ударити на нечестивих ілляхів, ослаблих від такої втрати.

Та вони слухали його неохоче і в бій пішли мляво: гусарські сотні, підтримані пішими козаками, легко їх розгромили.

Через два тижні, погожого осіннього дня, польські послы, оточені пишним почтом, вирушили до турків, їх супроводили півсотні вславлених лицарів, обраних з-поміж усього війська.

Позаду трьома кіньми везли дорогоцінні дарунки для султана та візирів — без дарунків годі було й починати розмову. Весь кортеж мінівся й блищав: самоцвіти на кінській збруї, на поясах та на руків'ї шабель, срібло лицарських шоломів і панцирів сліпили очі. Послы їхали помалу, статечно, притримували коні, аби не здалося, ніби вони поспішають миритися.

Проте в турецькому таборі їх уже чекали. Назустріч шаленим чвалом вилетів загін яничарів на білих арабських румаках. Два сивобороді посланці-чауші, притуливши руку до серця, вклонилися полякам, запрошуючи в табір.

Сотні воїнів роєм сипнули на берег, зачувши, що їдуть ілляхи говорити про мир: деякі, забувши ворожнечу, махали руками, на мигах просили під'їхати ближче, погомоніти. Але послы суворо заборонили своїм лицарям усякі балачки.

Перед ними розпросторилося величезне місто з шатрів і наметів, з кривими вуличками й завулками, впоперек яких де-не-де були простягнені товсті канати — щоб заплуталися ворожі вершники, якщо нападуть уночі. Біля кожного входу лопотіли кінськими хвостами бунчуки: одразу можна вгадати, якого чину паша тут живе. Найвищий мав п'ять бунчуків.

Віддалік на кількох пагорбах яскріли обтягнені золотою парчею султанові шатра. Коло них нерухомо, наче вирізьблені з каменю, стояли на варті яничари й негри-мурини в білих тюрбанах.

Знати було, що турки прагнуть вразити послів своєю могутністю. Табірними вуличками марширували численні загони піхотинців; на просторому плацу шикувалися дві сотні кінних латників-джебелів. Коли поляки проїздили мимо, до них повернулися темні, посічені шрамами обличчя; вершники здибили коней, грізно брязнувши зброєю. Та досвідчене око скрізь вгадувало сліди руйнувань і лиха. У кущах біля валу лежаки догори колесами кілька важких гармат, заклепаних, мабуть, під час нічного нападу; ще більше їх валялося в глибокій канаві-фосі, нашвидку прикиданих хмизом, а в долині, коло обозу, стогнали на землі тисячі поранених. Послы перезирнулися, без слів зрозумівши один одного: схоже, що приїхали саме впору...

Великий візир Дилавер-паша прийняв їх дуже привітно. Запитав, як здоров'я

короля Сигізмунда та їх власне, обіцяв, що зустрінуть у турецькому стані ласку й гостинність.

Його величність падишах, сказав, на жаль, не може зараз допустити вельможних панів послів перед свої ясні очі, бо раптово занедужав, але є надія, що встане з ложа хвороби, доки справа, з якою вони прибули, дійде щасливого кінця.

Послї шанобливо вклонилися, запевнили, що теж мають таку надію, а про себе подумали, що не дарма хитрий лис отак маже медом: десь і справді турчинів допекло до живого; проте домовитися з ними буде нелегко — це теж видно.

Обидва магнати вгадали: днів з десять минуло, доки нарешті дійшли згоди. Великий візир доконче хотів, щоб Польща платила щороку великий харадж — данину султанові, вимагав також, аби король Сигізмунд відступив Туреччині землі на берегах Дніпра, від порогів і до Чорного моря, правив і ще багато дечого. На одне послї приставали, на інше пристати не хотіли.

Щоб зламати їх упертість, Дилавер почав страхати, що турецьке військо стоятиме під Хотином хоч і півроку, що ординці грабуватимуть польські села й міста: не забаряться дійти й до Кракова, як це не раз уже бувало. Звелів знову кинути полки в бій, обстріляти з важких гармат польський табір і фортецю.

Але послї затялися. Довелося кінець кінцем піти на поступки самому Дилаверу-паші. Чи то побачив, що всі страхання даремці, чи, може, допомогли розкішні золотоглави[17] й оксамити, соболеві й боброві хутра, якими послї, не окупуючи, обдарували і його, й інших візирів; досить того, що трактат про замирення був нарешті підписаний. Тоді послї, як обіцяв великий візир, побачили Османа.

Молодий султан нерухомо сидів на встеленім перськими килимами ложі: жодна риса не здригнулася на смаглявім обличчі, коли Дилавер-паша привів перед його очі послів і, впавши ницьма, повідомив, що мир, з ласки аллаха, вже укладено.

Султан навіть не глянув на важкий стародавній меч та оздоблену золотом кольчугу італійського виробу, що їх послї шанобливо поклали йому до ніг; не кинув оком і на чудового срібно-сірого румака з попелястою гривною, якого привели до шатра. Але вельможі не взяли цієї байдужості до серця. Як не є, вони свого домоглися. Невідомо як, турецькі воїни відразу взнали про мир. В усьому величезному стані, з кам'янистими горбами, долинами та видолінками, що верстов на тридцять тягнувся до Дністра й понад Дністром, за милю од польського табору, знявся неймовірний гамір. Де й узялися сопілки, пищалки, бубони, зурни, струнні саази: залунали такі несамовиті переливи, калатання, деренчання, бренькіт — мертвий устав би з могили! Воїни всіх племен виводили пісні різними мовами, то пронизливо-високі, то низькі й сумовиті — отак, як співали у себе вдома, десь у розжарених пісках пустелі Сахари, на порослому пальмами узбережжі Червоного моря чи на скелястих кавказьких верховинах...

Інші били в долоні, притупували або, взявши кинджала в зуби, витанцьовували в колі — всяк радів, як умів. На шатрах засвітилися величезні воскові свічки, розливаючи в присмерку лагідне сяйво. І тут запалахкотіли вогнища в козацькому таборі, вдарили в небо мушкети, хрипко загавкали гармати — фальконети: козаки миттю вгадали, що

сталосся. Заходили по руках чарки й дерев'яні корці-михайлики, з горілкою, з червоним молдавським вином: хоч і не слід пити в поході, та вже боям кінець, годилося козацьким звичаєм обмити перемогу! І попливли в імлистий наддністрянський вечір різноголосі пісні, зливаючись у дужий хор. Козаки співали, як дихали: виливали, що було на серці,— радощі, жалі, смуток. Не один складав пісню тут-таки, біля багаття, інші підхоплювали, додавали своє.

Ой розсердився хан,
Ще й турецький султан,
Тяжко прогнівилися...—
заводили в одному колі...
Гей, а гей, козаки,
Славні вояки,
Вельми звеселилися...—
відповідали в іншому.

Прийшов час і на Михайлика. Аж серце затремтіло, коли батько Мехтод, моргнувши вусом, скинув з плеча стару бандуру:

Ой^мала вдова сина-сокола,
Вигодувала, у військо дала —
розсипав Михайлик дзвінке срібло, й очі заплющив, щоб краще співалося.

Десь у глибині болюче защеміло: хтозна-чому згадалася матір: де вона, бідна, зараз? Чи думає, що він живий? Чи, може, на якійсь клятій чужині так затур— кализатовкли її, що вже й не дума нічого: одне дожидає смерті, мов порятунку?

Ой старша сестра коня сідлала,
А найменша хустку качала.
А рідна мати випроводжала.
Сину мій, коли приїдеш до иас?
Тоді я, нене, приїду до вас,
Коли павине перо наспід потоне,
А млиновий камінь наверх впливе...

злітав Михайлик голосом вище й вище, аж доки не позмовкали пісні коло сусідніх багать і всі голови повернулися до нього.

Коли доспівав у тиші останні слова, братчики наче прокинулись. Десятки рук простяглися до нього — поплескати по плечу, погладити по голові.

-А щоб ти здоровий був! Оце співака! Вивів, як у дзвін ударив. Ану, давай ще!

Ішли ляхи на три шляхи...—

завів Михайлик улюбленої, глянув на батька, щоб окселентував. І враз ніби зашпортнувся. Гетьман! Під'їхав нишком — і не чув ніхто. Поранена рука на перев'язі, на жовтім, худім обличчі глибокі, старечі зморшки.

-Співай, хлопче, чого ж ти?

Ох, скільки згадалося від цього глухого, мертвого голосу, від погляду очей, згаслих і теж ніби неживих!

Цілий великий шматок життя, що скінчився, коли Михайлик без тямки кинувся тікати геть, аби не бачити, як впаде шабля на шию кошового...

Горло перехопила судом. Михайлик похнюпився. Гетьман так і не дочекався співу. Постояв і поїхав геть. Ледве скупалися в Дністрі перші холодні промені, козаки рушили з-під Хотина. Вони зробили своє: вже не піде з незліченним військом султан Осман топтати руські, українські, польські, франкські, німецькі землі: вже він має добру науку...

Десятки тисяч воїнів лягли з його примхи на скелястих берегах Дністра, в глибоких долинах. Ще сотні років виорюватимуть хлібороби розрубані шаблями черепи, перебиті, потрощені кістки. Недешево заплатили їй козаки: майже три полки загинули під Хотиним. Гине від отруєної рани гетьман Сагайдачний: вже й сам знає, що гине. І все-таки, ще раз переломивши себе, він уранці сів на коня. Не повезуть його з Хотина возом, щоб раділи недруги! Поїде під гетьманським бунчуком, під корогвою, з булавою в руці, як годилося, як вертався з походу завжди.

Розкотилися гуркотом тулумбаси, злетів молодецький посвист. Заколихалися бунчуки й стяги, рушило військо. Слідом за гетьманом та військовою старшиною йшли зімкненими лавами піші козаки, за ними — кіннота, дуже поріділа в бою. Позаду посувався обоз: вози з гарматами, порохом, ядрами, великі мажі, на яких лежали поранені.

Недалеко був низький дерев'яний міст через Дністро, гарно викладений зеленим дерном. Турки відступили його недавнім ворогам, щоб перехопилися на лівий берег перші. Самі вони мали переправлятися днів з десять, з усіма своїми обозами, табунами й отарами. Передові загони вже підходили до мосту, коли раптом з правого боку вилетіла назустріч шляхетська гусарська сотня.

Лисніли на сонці чорні, як ворони, коні, зблискували клинки в руках. Гусари щодуху скакали навперейми, ладні зіткнутися з козаками на смерть, аби тільки відтиснути, ступити на міст поперед них. В козацьких лавах прокотився сердитий гомін; за спиною в гетьмана брязнули вихоплені з піхов шаблі. Він мовчки повернув коня, заступив гусарам дорогу. Синьоокий, гарний, як лялька, сотник зупинив вороного на скаку, аж камінці бризнули з-під копит.

-Прошу, пана, ми перші.

Гетьман тільки плечем знизав. Махнув своїм: козаки, скориставшись із хвилиної затримки, щільним потоком посунули на міст, спідлоба поглядаючи на недавніх спільників. Ті відповідали визивними поглядами, але з місця не рухались: запал їх прохолонув.

Нарешті сотник з серцем скомандував: "іагсіа!" [18] Гусари поскакали до іншої переправи. Сагайдачний ще постояв, перепускаючи військо, потім помалу виїхав на міст. Гризучий біль шарпав тіло, плував думки: він щосили намагався його не помічати.

Оце й дяка за те, що здобули перемогу. Вже зараз шляхта ладна горло гризти, а далі що буде?

Добра, мабуть, не жди, хоч і обіцяв король на бесіді у Варшаві, що накаже панству,

аби не чіпало козаків, не ганяло козацьких жінок і дітей на панщину, не брало тяжених податків.

Але обіцянка, кажуть, не данка, дарма що ручився король Сигізмунд своїм королівським словом.

Гетьман міцно стис тонкі, попечені гарячкою губи. Мимоволі згадалося, як дорікнув йому торік небіжчик Бородавка королівським дарунком.

І не хотілось, а подумалось, наче сам себе ножем черконув по серцю.

Кінські копита й ноги піхотинців глухо, врізнобій тупотіли по дерну. Гарно побудували греблю бісові бусурмени! Хоч би тобі схитнувся дерев'яний поміст, рясно підпертий дубовими палями, вбитими в Дністрове дно.

Сотні тисяч війська перепустив міст на правий берег і назад перепустить — і ще стоятиме з півсотні років, хіба що розіллється повесні Дністро і розбуяла повинь змиє працю людських рук.

І раптом штовхнуло в серце: а сам він — чи доживе до весни? Бо вже не раз бачив такі рани, й діди— знахарі, не змовляючись, казали: якби вчасно розрізали плече й отрута зійшла б геть разом з поганою кров'ю — може, й одужав би гетьман. А так — навряд... Те саме, розводячи руками, сказав по-латині вчений лікар, німець, що його надіслав був до нього Ходкевич. На біса й приходив.

І подумав Сагайдачний, що тяжко йому буде вмирати самотою. Є жінка, але не дуже вони з нею мирили: часом і по кілька років не бачив її.

Отож усе своє добро, усі статки й маєтки — а їх має таки чимало, віддасть Київському братству, яке сам допоміг заснувати та до якого років з п'ять тому вписався з усім козацьким військом, повіддає православним церквам і монастирям, ні на що інше — на школи. Хай навчаються людські діти грамоти й різних наук, щоб знали, як у світі жити, щоб не росли темні як ніч. Хтозна, може, легше буде і в могилі лежати, якщо спом'януть школярі вдячним словом. Бо тяженні гріхи на його душі, не одна й смерть...

Хорунжий, що їхав попереду з військовою короговою, оглянувся й злякався: йому здалося, що гетьман зараз впаде з сідла. Опустив руку з булавою, очі заплющені. Але ні, не впав, випростався, глянув помутнілими очима. Добрий кінь виніс його на берег, посипалася у воду дрібна рінь.

Сагайдачний роздивився навколо: на березі було повно людей. Декілька нетерплячих шляхтичів таки перехопилися вдосвіта із своїми загонами, і вже ціла юрба товпилася до критих возів, біля яких заподадливо порядкував рум'яний товстун. Гетьман упізнав купця-француза, котрого не раз бачив у польському й козацькому таборі.

Видно, мосьє Франсуа торгував весь цей час собі не на збиток і не так продавав, як купував, бо п'ять критих возів були повнісінькі аж цід самі полотняні верхи.

Зараз товстун радий, що випередив усіх купців, весело підбивав панів купити хороші дарунки додому своїм коханим дружинам і діткам: розгортав у них перед очима сувої цупких шовків, що мінилися всіма кольорами, підкидав на долоні дзеркальця в срібній та золотій оправі, разки коштовного намиста з гранатів і зелено-блакитних

туркусів[19].

Кремезні його молодці з мушкетами за плечима, тісно оточивши вози, пильно стежили за шляхтою.

Раптом гетьман упізнав у юрбі знайоме обличчя. Пан Бартош Обалковський, покручуючи пишного вуса, недовіжливо придивлявся до ясно-синього шовку, що його розкинув перед ним купець. Нарешті зважився: зітхнув, махнув рукою і сягнув у кишеню по гаманець.

І тут Сагайдачного різонуло. Ану ж покликати зараз пана Обалковського, спитати, дивлячись у вічі: як було з отим листом? Навіщо покривив душею — поміг туркам звести наклеп на Бородавку?

Ніби вгадавши його намір, шляхтич рвучко обернувся. І враз одвів погляд, мов і не бачив гетьмана. Відштовхнув уторгований шовк, сховав гаманця й, кивнувши своїм пахолкам, що чекали неподалік, поскакав геть, далеко обминаючи козацьке військо, яке виходило на дорогу.

Гетьман похилив голову. Оце так... Не було б чого й питати. Не від'їхали й двадцяти верстов, Сагайдачного почала бити люта гарячка. Вже не чув, як клали його на воза, везли до Києва. Як прирекли йому, так і сталося: він уже не встав більш. Умер ранньої весни, коли на Дніпрі скресла крига.

А через два тижні після того, як козаки рушили з-під Хотина, прийшов з Варшави лист од короля Сигізмунда. Його величність ласкаво дякував козакам за щирі службу, обіцяв щедро нагородити. А тим часом — забороняв січовикам і всьому козацтву ходити війною на Крим і Туреччину, забороняв і хлопам тікати на Січ: за це, як і раніш, належала смертна кара. Не вільно було також ходити на турецькі землі понад Дністром; Хотинська фортеця, за яку точилися такі бої, від поляків переходила до турків.

Про козацькі права, стоптані шляхтою, про полегкості козацьким жінкам і дітям з панщиною та податками — в листі не згадувалося й словом.

Звістка про того листа вмить полинула по всій Україні. Три тисячі нереєстрових козаків — з тих, що були під Хотиним, — одразу рушили на Січ з обозом та гарматами, згортаючи до себе охочих.

Ніхто з панів не зважився заступити їм дорогу: побоювалися, що може враз вибухнути повстання, не згірш як за Наливайка, — надто вже кипіли гнівом козаки й селяни від такої королівської ласки.

...У запорізькому загоні, що його вів хорунжий Міняйло, скакали обидва хлопці з батьком Мехтодом.

Разом з козаками вони рушили з-під Хотина аж до Києва, стріли там Міняйла з братчиками; з ними й верталися тепер додому.

Міняйло їхав чорний, як земля: він лише зараз почув усю правду про загибель Бородавки. День і ніч кляв себе, що не пішов з ним під Хотин. Якби ж хоч сотня козаків була тоді біля кошового!

Хлопці теж мовчали, приголомшені тим, що бачили й пережили. Вже й не знали,

що згадувати.

Знов і знов зринали перед очима незнані досі київські дива: людний Поділ з кривулястими вуличками, що пнулися з гори на гору; Житній базар, де завжди мурашився натовп і можна було побачити купців з усіх країн.

Івашко з Михайликом мимоволі презирнулися, водночас згадавши, як розгубилися, не знали, за що ї очі зачепити в цьому стовпищі.

Ось мовчазний англійський купець, обравши зручне місце на тісно заставленому рундуками та ятками торговищі, повикладав на продаж добрі луки з тисового дерева, важкі мечі й панцири з заморської сталі, що виблискували проти сонця, мов дорогі свічада. І хоч би ж словом озвався на сміх — похвалив, як уміє, свій товар чи рукою махнув до покупців: "Підходьте, мовляв, люди добрі!"

Де там — стоїть, насумрившись, хіба часом недбало торкне який меч з химерно поцяткованим руків'ям чи перекаде з місця на місце гнутий лук. "Кому треба — й так купить!"

А покупці аж за голову хапаються, почувши, яку ціну гне на мигах мовчун. Думає, мабуть, що тут, у Києві, грошки ростуть на гіллі, як сливи.

Не один охочий до зброї постоїть, постоїть біля рундука, почуха потилицю, махне рукою — та й піде собі. "Хай ти гориш, чванько, із своїми мечами та луками!"

А трохи далі — інша спокуса! Веселий рябий грек повиставляв на продаж смачні фіги та сушений виноград — родзинки, насипав купкою білий-білісінький рис — сарацинське пшоно, повиставляв у слоїках перець, імбир та пахуще зілля — гвоздику й прицмокує: "Ай-ай! Купуй, козак! Сам їв би — пальці лизав, та гроші, ох-ох, як треба!"

Балакучі київські молодичі в білих намітках і дітвора так і липнуть до цього рундука, як мухи до меду.

Ще трохи пройти — в сусідньому ряду броватий вірменин, зарослий до самих очей чорного смоляною бородою, розгорнув червоні як жар кармазини, нагромадив сувої добрих сукон-луданів на кунтуші та жупани, порозвішував зелені, сині й різноколірні шальові й шовкові пояси, переткані срібними й золотими квітами. Справжня тобі веселка завітла на базарі!

Де не взявся чубатий козарлюга-чаркодзвон в самих драних шароварах. Ухопив шовковий у золоті пояс — і ну приміряти просто на голе тіло! "Ой же й ловкий поясок, враг його не взяв! Купив би з дорогою душею — та, бач, сорочки кат має!" Жбурнув пояс на прилавок і пішов собі крізь юрбу козирем, не дослухаючись, що гука йому вслід обурений купець. Івашко з Михайликом так і лягли з реготу, навіть батько Мехтод посміхнувся в прокурені вуса. І раптом хтось відсунув хлопців убік, аж вони поточилися. Ти чого?! Ти чого?! — хотів було скипіти запальний Івашко, та тільки рота роззявив з подиву. Іде, розштовхує юрбу мордатий парубійко в синьому жупані, а за ним павою пливе до вірменського рундука ставна, пишнотіла молодича. Оце-то цяця! І де вони такі беруться?

Спідниця на ній довга, по кісточки, зелена, як трава, ще й золотим галуном унизу обкладена. Чобітки — сап'янці — червоні як жар, і кунтуш червоний, а на ньому з

півсотні золотих гудзиків. Навіть підійти не встигла красуня, а вже купець запобігливо скинув шапку, почав розгортати їй перед очима кольористі дива.

Але тут батько Мехтод з серцем смикнув Івашка, який перший трапив під руку. "Ану годі! Нема чого стовбичити та видивлятися! Ходім, бо часу немає!"

...Ніколи не знаєш, що тебе може спіткати на шляху... Ледве рушили хлопці слідом за батьком, їм назустріч звідкілясь сумовито забриніла ліра й тихо за— співав-загомонів щось таке знайоме хрипкий старечий голос. Лірник! — не змовляючись, усі двоє рушили до нього.

Осьде він сидить на камені біля церковної огорожі. Сивий, скуйовджений чуб падає на зморшкуватого лоба, червоні ями очей, мабуть, випечених колись у неволі, наче дивляться кудись понад юрбою.

Порожня торба на землі коло нього й маленьке дівча, років, може, п'яти, вчепилося в полу подертої свитки.

Та мала собі вдова три сини,

Як ясні соколи,

Та з малих літ леліла, кохала.

По наймах не пускала,—

хрипким, наче надламаним голосом співає-проказує дід, і в лад тихо бринить ліра. Проте мало хто й слухає старечий спів... Хіба коли-не-коли зупиниться жаліслива молодиця, кине в дерев'яну мисочку шажок — півкопійки.

Дідуню! Я хлібця хочу! — тихенько прохає дівчинка.

Та дід співає далі, тільки голос ще дужче затремтів, ніби зломився.

Мов ножем різнуло Михайлика по серцю. Підбіг, став поруч.

Ой, мала вдова три сини! — жайворонком знявся над базаром високий хлоп'ячий голос.— При старості хотіла пам'яті дожити, хліба з сіллю з упокоєм уживати!

Аж сторопів старий, замовк від такої несподіванки, тільки звично приграє на лірі.

А люди вже почули пісню: один за одним зупиняються, слухають... Тонкосльозі жінки, схлипуючи, нахиляються, гладять дівчинку по голівці. Та бублика в руку впхне, та й пряника-медяника не пошкодує.

А Михайлик, заплющивши очі, виспіває-розповідає, як злі сини свою неньку геть з двору прогнали, й пішла вона поміж чужі люди. Тяжко покарала доля злих синів — уся худоба їхня загинула й хліб у полі пови— сихав. Прийшли сини і впали матері в ноги.

Котрий чоловік батька й матір шанує і поважає,

Того й господь не зоставляє,

Зо дна моря виймає...

Спів замовк, і в дерев'яну мисочку дощем посипалися мідяки.

Ох, синочку! — зітхнув лірник.— Як же ж тобі дякувати, мій голубчику?! Бери хоч половину!

Що ви, діду! — зніяковів Михайлик.— На здоров'я вам!

Махнув рукою своїм і хутко зник у юрбі.

...Просто дивно, як запала в пам'ять ця пригода, хоч і потім бачили в Києві стільки,

що на цілий рік стане згадувати.

Навіть Дніпро тут був інший, ніж у них за порогами,— звісно, вужчий, зате кораблів та здоровезних чужинських човнів у затоці — не злічити. Деякі прикрашені були вирізьбленими з дерева постатями жінок і русалок з риб'ячими хвостами.

Примруживши очі, Михайлик перебирав у думках бачене: порослі дубовим лісом печерські гори, прадавні церкви й монастирі в Лаврі, обгороджені зубчастим муром з бійницями. Тут — казали — колись у давнину був проритий в одній церкві попід вівтарем підземний хід, ген аж за Дніпро, щоб могла прийти з лівого берега підмога, якщо наскочать турки або татари...

Заходили хлопці з батьком Мехтодом і до Софії, яка світила на весь Київ золотими банями. Хоч, звичайно, брехав хлопець тоді, в школі: стіни Софії зовсім не були золоті. Шкода тільки, що не могли побути в Києві ще довше: Міняйло дуже квапив вертатися швидше на Січ.

...Коли минули знайомі попелища на Черкащині, на яких лише де-не-де почали з'являтися перші мазанки, рвучкий морозяний вітер, що скував розкислу від недавніх злив дорогу, раптом ущух, і над степом, мов несподіваний дарунок, сяйнуло нещедре осіннє сонце.

І так ожив степ під його ледь теплим промінням, так заяснів, заусміхався всіма калюжками, всіма росинками на зчорнілих дудках чорнобилю, на пучках ковили, навіть на мандрівних кулях перекотиполя, що козакам мимоволі полегшало на серці.

А, кат його бери, отого короля, разом з його обіцянками! Давно сказано: не вір панові!

Та хіба козакам світ зав'язаний? Живі будемо — побачимо, чиє зверху!

Михайлик набрав повні груди степової прохолоди. Так гарно зараз було, що й говорити не хотілося. Глянув на Івашка: той тільки моргнув у відповідь.

І тут хтозна-чому подумалось: ще ж їм з Івашком ворожила доля! В яких боях побували, разом з усіма стріляли й рубалися, коло смерті сто разів пройшли! І не загинули — живі-здорові вертаються додому, ще й з батьком Мехтодом.

А що далі — побачимо...

...Призахідне сонце розщедрилось, розлило на півнеба червоно-рожеві заграви.

Курили туманами могили-кургани: значили в степу наїжджений шлях — аж геть на Запорозжя.

Примітки

1

Кіш— так звали козаки Січ (від татарського слова "кхош" — табір).

2

Війт — староста.

3

Реєстрові козаки — записані до складеного в давнину польськими королями списку, який називався реєстром.

4

Сердюк — охоронець.

5

Стультус (лаг.) — дурень, йолоп.

6

Рци — (слов.) — кажи.

7

Злотий — п'ятнадцять копійок.

8

Леч (слов.) — але.

9

Видниха — видра.

10

Тирлище — місце, де випасаються та відпочивають рогаті тварини, дикі або свійські.

11

Пшепрашам (польськ.) — Пробачте.

12

Уніати — в минулому православні, що визнавали зверхність папи римського. Унію на Україні і в Білорусії було організовано 1596 року під "тиском папського Ватікану та королівсько-шляхетської влади.

13

O h, mon dieu! Que faire maintenant?! C'est notre q u i d e! (Фр.) — Ох, боже мій! Що ж тепер робити? Це наш провідник!

14

Oh, tu es brav qarcon! (Фр.)—О, ти сміливий хлопець!

15

Д е в — нечистий дух.

16

Делібаш — одчайдух, буквально: "шалена голова".

17

Золотоглав — тканина з золотою ниткою.

18

Л а ь сі а! (Польськ.) — Рушай!

19

Т у р к у с — бірюза.